

Rok Uršič

**ILKA
DEVETAK
BIGNAMI IN
NJEN ČAS**

Rok Uršič

**ILKA DEVETAK
BIGNAMI IN
NJEN ČAS**

Tolmin, 2018

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

929 Devetak Bignami I.

URŠIČ, Rok, 1946-

Ilka Devetak Bignami in njen čas / Rok Uršič ; [fotografije osebni arhiv Roka Uršiča ... et al.]. - 1. natis. - Tolmin : Združenje borcev za vrednote narodnoosvobodilnega boja Bovec, Kobarid, Tolmin, 2018

ISBN 978-961-6681-57-5

293332224

Vsebina

- 7** Uvod
- 10** Devetakova družina in njena javna podoba
- 24** Odraščanje Devetakovih otrok
- 30** Ilka do začetka druge svetovne vojne
- 36** Ilka - obveščevalka
- 46** Ilka v osvobodilni fronti
- 50** Ilka po kapitulaciji italije
- 52** Ilkina aretacija in smrt
- 56** Ilkin življenjski sopotnik Riccardo Bignami
- 62** Ilkini sopotniki
  - 62** Franc Šavli - Medved
  - 66** Jožef Šorli
  - 67** Jožef Kragelj - Kremen
  - 69** Maks, Maksimiljan Rejec
  - 73** Helena Devetak, poročena Riedl
  - 75** Josip Vodopivec
  - 76** Luigi Masini
- 78** Prvi tolminski in zatolminski partizani
- 84** Zbiranje raznega materiala za partizane po odhodu italijanske vojske iz Tolmina in odvoz tega z Devetakovimi avtobusi
- 86** Devetakovi avtobusi
- 93** Viri in literatura

Uvod

V teh uvodnih besedah želim sporočiti veliko zadovoljstvo, da se je tolminska organizacija borcev za vrednote NOB odločila objaviti knjižico o junaški partizanski obveščevalki Ilki Devetak - Marti. Že dejstvo, da otroški vrtec nosi njeno ime, govorí o spoštljivem spominu nanjo, ki ga hranijo Tolminci. Pomembno je, da o njej zvedo tudi v drugih krajih Slovenije.

Narod se rodi iz DOMOLJUBJA. Že Ivan Cankar je opozarjal, da pravo domoljubje ni »čitalništvo«, ki se na básedah navdušuje nad narodom, prieja plesne zabave in se kiti s tribarvnimi zastavami in značkami. Pravo domoljubje se kaže v pripravljenosti na odrekanje in žrtve, v tveganju za skupne ideale in cilje. Ilka Devetak je bila vzor takega domoljubja. Tako kot uporni Ivan Gradnik v nekem drugem času, je Ilka nosila v svoji zavesti in volji ljubezen do svojih in solidarnost z njihovimi cilji in ideali. Te ideale je podpirala kot partizanska obveščevalka in ob tem nemalo tvegala in zaradi tega tudi končala mučeniške smrti. Tako kot so prvi kristjani častili svoje mučence in se tako razvijali v mogočno »mehko moč« (kot bi dejal sociolog Nyi), je tudi slovensko narodno odporništvo raslo iz TIGR-a in Svetenikov svetega Pavla v OF in partizanski 9. korpus.

Borba za ideale pomeni konfrontacijo z oblastniki, ki oblast izkoriščajo prvenstveno za lastno bogatenje in udobje; zato preganjajo pobornike novih idealov z oboroženo silo policije in vojske. Poborniki novih idealov in borci za pravice in družbeno ureditev zato beže v katakombe in podzemne bunkerje ter »ilegalo«. Ilka Devetak je bila taka konspirativna obveščevalka in kot taka vzor partizanske aktiviske OF.

Domoljubje ima prioriteto med naborom vrednot civilizacije. V nekem smislu vsebuje domoljubje druge vrednote, ki so npr. pravičnost – vladavina zakona in ne gole sile oblastnika, enakost – ne v smislu uravnivilovke, ampak enakih možnosti in človekovih pravic, solidarnost itd. Že stari Grki so govorili: »Kogar bogovi ljubijo, mu dajo dobrega soseda!«

Vse te vrednote domoljubja je Ilka Devetak hranila v svojem značaju, jih mogoče nijavno oznanjala, a njeno osvobodilno delo je izhajalo prav iz teh značajskih vrlin.

HRABROST je lastnost aktivnega domoljubja. Uveljavljanje domoljubja je borba, vsaka borba je tveganje. Spomenik padlim partizanom na Trnovem nad Novo Gorico vsebuje 2.345 vklesanih imen. Imena primorskih padlih partizanov so vklesana v kamnite spomenike po vsej Sloveniji; od Javorovice, Cviblja nad Žužemberkom do Babne police nad Ložem, Rečice ter Gornjega Grada v Savinjski dolini. Hrabrost in junaštvo se ne kažeta samo v borbi z orožjem. V osvobodilni borbi tudi »beseda postaja orožje«. Ko je Kocbek objavil članek, v katerem je zapisal: »Vse herezije in vsi odpadi so bili duhovna junaštva ljudi, ki so se borili za večjo in boljšo resnico,« je bilo to brez dvoma dejanje »duhovnega junaštva«.

ZAUPANJE in ZVESTOBA sta vrednoti, ki sta vsebovani v iskrenem domoljubju in hrabrosti. Pesnik Oton Župančič je zato upravičeno pisal v svoji Odi OF: »OF nas čuva in brani ... OF je zvestoba med nami.« Zvestoba predpostavlja zaupanje. Ilka Devetak, ki se je spustila v nevarno igro obveščanja osvobodilnih borcev, je gojila posebno zaupanje do svojih tolminskih soborcev. Svoboda in človekovo dostojanstvo sta bila od nekdaj ideal Gregorčičevega ljudstva in tako tudi Ilke Devetak.

Zato SOLIDARNOST predstavlja tisto vrednoto, ki iz množice ljudi dela narod. Ljudje se povezujejo v narod v zavesti in spoštovanju velikih osebnosti v svoji preteklosti, kot Prešerna in Cankarja, Stefana in Reslja, Kreka in Kardelja. Toda ne samo velika imena, narod povezujejo predvsem »mali ljudje«, ki s svojimi dejavnimi predstavljanji vodiče hrabrosti in modrosti, glasnike resnice in luč svobode. Vse to je vsebovala žena Ilka Devetak, ki kot kip krasi našo preteklost in vzpodbuja nove generacije, naj jo posnemajo.

18. september 2017

JANEZ STANOVNIK

*Častni predsednik Zveze Združenj borcev za
vrednote NOB Slovenije*

V 19. stoletju smo Slovenci, še posebno tisti v avstrijskem Primorju (Österreichische Küstenland, Litorale Austriaco), doživljali silovit civilizacijski vzpon, kakršnih je bilo malo v Evropi. Iz naroda pretežno nepismenih, kar smo bili na začetku stoletja, smo na koncu stoletja postali pismeni. Čitalništvo, ki je spominčka zajelo le intelektualne in polintelektualne mestne in trške elite, je v drugi polovici 19. stoletja spodbudilo tudi obrtnike in nastajajoče delavske sredine, da so poleg kmečkega življa sodelovali v razcvetu narodnobuditeljskega gibanja. Slovenski narod se je vse bolj zavedal svoje enakopravnosti in enakovrednosti z drugimi narodi, pridobival je narodni ponos in dostenjanstvo. Prva svetovna vojna je z žrtvami obeh bojujočih strani v bojih na raznih frontah, pri nas na soški, in s prizadetostjo zemljavišč doline Soče in Krasa, za dolga leta zaznamovala ljudi in pokrajino, še bolj pa z Rapalsko pogodbo, ki je primorske Slovence dodelila Italiji. Iz zgoraj omenjene samozavesti, iz narodnega ponosa, se je nato v 20. in 30. letih 20. stoletja, to je v času fašistične strahovlade, oblikoval tigrovski upor proti Mussolinijevemu režimu, ki se je pojavil na Primorskem in je odločilen trenutek v zgodovini našega naroda. Slovenci, Primorci smo dozoreli do te stopnje, da nismo bili več pripravljeni biti hlapci, ampak smo šli v boj proti tujemu tiranu tudi za ceno življenja. Pod znakom Osvobodilne fronte (v nadaljevanju OF) smo se v drugi svetovni vojni predvsem borili za svoj obstoj in svobodo.

O delu tega boja priča ta knjižica, ki želi ohraniti spomin na Ilko Devetak - Bignami. Kot članica tolminske elite, še posebej kot žena italijanskega generala, bi lahko preživila drugo svetovno vojno brez vpletanja v politiko in odpor ter brez tveganja. Njeno delovanje, njena poročila o stanju v italijanski vojski, o vojaških operacijah in njene zveze so pomembno vplivali na pripravljenost partizanskih sil, informiranost Glavnega štaba narodnoosvobodilne vojske in partizanskih oddelkov Slovenije (v nadaljevanju GŠ NOV in POS) in tudi na enotnost in povezanost lokalne mreže OF. Ob njej se je spletla mreža sodelavcev OF, obveščevalcev, zbiralcev pomoči partizanom in somišljenikov; pa tudi mreža nasprotnikov: ovaduhov, izdajalcev, domobrancev in nemškutarjev. Tudi njen tragični konec je zaznamovan z njenim humanizmom in ponosom. Njen lik ponosne Slovenke, Primorke, narodnjakinje, aktivistke in obveščevalke OF jo uvršča med pomembne slovenske zgodovinske osebnosti.

Hvala vsem, ki ste na kakršenkoli način pripomogli k nastajanju te knjižice. Posebna zahvala dr. Borisu Mlakarju, ki je pregledal tipkopis in podal tehtne pripombe in dopolnitve, ter lektorici Antoniji Zorjan.

Devetakova družina in njena javna podoba

Ilka Devetak, ponekod zapisana kot Ida, v knjigi rojstev župnije v Tolminu tudi Antonija, se je rodila 17. junija 1896 v Tolminu kot četrti od petih otrok mami Ilki (Julki), rojeni Ivančič, 1. julija 1871 v Desklah, in očetu Antonu Devetaku, rojenemu 12. junija 1859 v Tolminu. Njun najstarejši otrok je bil Danilo (Max Danielli), rojen 20. avgusta 1891, nato Marija (Mihaela, Egidiya), rojena 7. julija 1893, Josip se je rodil 15. februarja 1895 in je umrl takoj po rojstvu. Za njim se je rodila Ilka, potem, 29. aprila 1898, še Lenka (Helena, Berta) (1).

Ilkin ded, očetov oče, Josip (Jožef) Devetak, rojen 5. marca 1825, umrl 22. aprila 1899, je spadal med največje posestnike in najpremožnejše meščane Tolmina; bil je več mandatov tudi deželni poslanec. Njegov sin, Ilkin oče, Anton Devetak, je status premožnega in vplivnega Tolminca še utrdil (29). Tako se je pomembnost posameznika ali družine najbolj kazala v zemljiski posesti. Devetakova je obsegala območje med današnjo Gregorčičeve in Bazoviško ulico in se nadaljevala do Tolminke. Njihovi so bili boljši travniki ob vznožju Kozlovega roba od poti v Zatolmin do Petelinca, bili so lastniki obsežnih gozdov in deležev planin. Josip Devetak se je zato 1877 včlanil v tolminske podružnico Cesarsko-kraljeve kmetijske družbe pokneženih grofij Goriške in Gradiščanske iz Gorice ter 1894 postal njen zastopnik pri volitvi članov glavnega odbora (82). Le še družina Kazafurovih je imela v Tolminu več in boljšo zemljo. Devetakovi so leta 1906 občini prodali zemljišče za ureditev ceste Po vratu, s katero je dobil Tolmin še eno povezavo z mostom čez Tolminko (2). Kako so nekatere družine v Tolminu pridobile po zemljiski odvezi tako veliko

- ★ Otroci Antona Devetaka na fotografiji iz leta 1916: z leve, Lenka, Ilka, Marija, Danilo. Danilo kot rezervni poročnik avstro-ogrskih vojsk v službeni uniformi nosi bronasto medaljo za hrabrost, imenovano Signum Laudis, in oficirsko zasluzno medaljo na traku hrabrostne medalje.
- ★ Mama Ilka (Julka) in oče Anton Devetak

zemljiško posest, ni podatkov. Le namigi obstajajo, da vse skupaj sicer ni bilo najbolj pošteno, a zakonsko dopustno (36). V Tolminskem muzeju obstajajo dokumenti iz prve polovice 18. stoletja, ki pričajo o postopni rasti premoženja družine Devetak. To premoženje je po zemljiški odvezi hitro poraslo. K temu je pripomogla tudi gospodarska kriza v 70. (zlom dunajske borze 9. maja 1873) in 80. letih 19. stoletja, ki je premoženske razlike med prebivalstvom še povečala, saj so se kmetje zadolževali zaradi slabih letin, upada dohodkov iz postranskih dejavnosti, prodora cenениh industrijskih izdelkov, cenejšega žita iz Rusije in Amerike, visokih davkov in nakupa prej fevdalnih zemljišč. Ker niso mogli odplačevati dolgov, so propadali, posledica je bilo veliko izseljevanje v tujino in prodaja posesti pod ceno. Niti javna dela pri izgradnji cest in poskusi občinskih vodstev, da bi spodbudili modernejšo proizvodnjo (obrtne delavnice, gnojenje obdelovalnih površin, obrezovanje in cepljenje dreves, sušenje sadja, kuhanje žganja, izdelava sadjevca, planinsko pašništvo, vpeljava nove pasme krav, kolobarjenje, izdelava sira in mlečnih izdelkov, čebelarstvo ipd.) niso mogla ustaviti tega procesa. Šele v 90. letih, po prestrukturiranju gospodarstva in uvedbi tehničnih novosti, je spet prišlo do hitrejšega gospodarskega razvoja.

Že Josipov oče je bil premožen posestnik, ki je prvi v družini zakupil poštni promet za Tolminsko, Josip Devetak je koncesijo obnovil leta 1870 (18). Po letu 1850 se je Josip začel zelo zavzemati za uveljavljanje slovenskega jezika in narodno identiteto Slovencev. »Če se rodoljubi trudijo za narodne pravice, se obenem trudijo tudi za gospodarsko neodvisnost in gmotno samostojnost« (72).

Po odpravi fevdalizma leta 1848 (Odlok o zemljiški odvezi 7. septembra 1848), uveljavitvi zemljiške odveze 1849, posebno po letu 1850, se je takratno avstrijsko cesarstvo iz absolutistične postopoma spremnjalo v modernejšo državo. Gospodarski napredek in poraz v vojni s Francijo in Piemontom, posebno 26. junija 1859 pri Solferinu, je zahteval novo družbeno organizacijo. Avstrija je v tej vojni izgubila večino Lombardije in prevlado v Italiji. 26. februarja 1861 je bila sprejeta prva državna ustava (februarski patent), z njo je bil ustanovljen državni parlament na Dunaju in deželna zastopstva v obliki deželnih zborov, delno so bile omogočene nacionalne pravice v večjezičnem in več narodnostnem cesarstvu (77).

Večje narodnostne pravice so spodbudile nacionalizme, ki so postali ljudska gibanja. Njihova dejavnost je pogosto potekala preko društev – športnih, strelskev, pevskih in drugih kulturnih društev. Eno izmed takih zgodnejših oblik so v slovenskem okolju predstavljalce čitalnice, ki so se najbolj uveljavile na Primorskem. Njihov glavni namen je bilo utrjevanje in širjenje narodne zavesti, odigrale pa so tudi pomembno vlogo na področju razvoja slovenskega jezika in izobraževanja. Kasneje se je delovanje društev usmerilo še na politično in gospodarsko področje (73).

Sredi šestdesetih let je prišlo še do zaostritve že tako stalne napetosti

med Prusijo in Avstrijo zaradi vprašanja, kdo bo prevladal med takrat še vedno številnimi nemškimi državicami. Napetost je dosegla vrhunc poleti 1866 v sedemtedenski avstrijsko-pruski vojni. Avstria je bila v vojni poražena, sklenila je mir, s katerim je izgubila Benečijo, ki je postala del novo oblikovane italijanske države, savojske kraljevine Viktorja Emanuela II. Avstria je sicer Italijo v tej vojni vojaško porazila pri Custozi in pomorski bitki pri Visu, vendar je v mirovnem sporazumu Italija kot zavezница Prusije in Francije, ki jo je vodil Napoleon III., dobila vso Lombardijo, Veneto in Benečijo. Benečija je bil edini košček ozemlja znotraj kraljevine, kjer so uporabljali jek, ki ni bil večinski. Izvedeni plebiscit (retroplebiscit) 21. in 22. oktobra 1866 v Benečiji na zahtevo Francije je bil le slepilo in farsa. Del Slovencev je tako ostal izven Avstro-Ogrske in s tem tudi Beneška Slovenija. Meja med Italijo in Avstrijo je potem ostala do prve svetovne vojne nespremenjena. Cesарju Francu Jožefu je ob naraščanju nacionalnih čustev narodov v cesarstvu in izgubi vpliva v Italiji in Nemčiji postalo jasno, da avstrijsko cesarstvo ne more ostati povsem centralistično, zato je leta 1867 sklenil konfederacijsko pogodbbo z najštevilčnejšimi Madžari. Habsburško cesarstvo je tako zajemalo dve državi, ki sta do leta 1918 tvorili avstro-ogrsko monarchijo.

Na avstrijskem Primorskem in v Istri se je začelo razvijati živahno narodnostno in politično življenje. To je bilo ob gibanju italijanskega preporoda (risorgimenta), ki je s svojo socialno in kulturno aktivnostjo že prednjacil, za Slovence veliko teže, čeprav so bili po številu v deželi prevladujoči. Prevlado Italijanov je omogočal tudi volilni red, ki je temeljil na velikosti plačanega davka državi in na volilni pravici, ki so jo imeli le moški davkopalčevalci, starci nad 24 let. Volitve so bile posredne – preko volilnih mož (eden na 500 prebivalcev). Volivci so bili razdeljeni na volilne skupine (kuriye, kolegije), ki so volile poslance, a ne na sorazmernem številu volivcev. Kmečki okraji, ki so šteli 80 % prebivalstva, so izvolili 40 % poslancev, mestni prebivalci z 20 % prebivalstvom 25 % poslancev, ostala poslanska mesta so pripadla veleposestnikom, trgovsko-obrtni zbornici in nevoljenim direktnim poslancem – škofu in rektorju univerze, ki pa so predstavljal le tisočinko prebivalstva. Volilno pravico so postopoma širili z nižanjem davčnega cenzusa do leta 1907, ko je prišlo do zadnje splošne moške volilne pravice in odprave kurij. Ženske seveda niso imele volilne pravice. Do leta 1907 so bili mandati v Goriško-Gradiščanski deželi razdeljeni po sistemu: škof, 6 poslancev veleposestnikov, 2 poslanca trgovsko-obrtne zbornice, 5 poslancev mestne kurije in 8 poslancev kmečke kurije. Italijansko prebivalstvo je zato imelo več deželnih poslancev kot slovensko (75).

Slovenski odpor proti italijanski prevladi je bil žilav, a so ga razjedala notranja nesoglasja. V treh primorskih avstrijskih deželah, Trstu, Goriško-Gradiščanskem in Istri, je italijanska manjšina, pogosto s pomočjo prebivalcev nemškega porekla, izvajala pritisk na Slovence in Hrvate, da so bili v

podrejenem socialnem in političnem položaju. Kljub deklarirani enakopravnosti jezikov so bili potrebni ostri boji slovenskih deželnih poslancev in napori drugih slovenskih domoljubnih sil za uveljavljanje slovenskega jezika v uradih, šolah, sodstvu itd. (36).

Goriško-Gradiščanska dežela je bila sestavljena iz štirih političnih okrajev (glavarstev, naredba iz 1868), kasneje petih: Goriškega, Gradiščanskega, Tolminskega, Sežanskega in Tržiškega. Okraje so vodili glavarji, ki jih je imenoval cesar, podrejeni pa so bili cesarskemu namestništvu v Trstu. Okraji so bili sestavljeni iz sodnih okrajev, ti pa iz občin. V Gradiščanskem in Tržiškem okraju je bilo večinsko italijansko in furlansko prebivalstvo, v ostalih slovensko.

V Tolminu je bilo sprva uradovanje na sodniji, davkariji, notariatu in občini nemško, uradniki so govorili med seboj italijansko, furlansko in nem-

★ Spominska plošča Čitalnici v današnji Cankarjevi ulici

ško ali neko mešanico vseh teh jezikov (30). Prvi okrajni glavar na Tolminskem je bil vitez Andrej Winkler, poznejši cesarsko-kraljevi predsednik na Kranjskem. Vpeljal je uradovanje v slovenskem jeziku in tako uveljavil slovensko dopisovanje tudi v občinah, županijah. Po vaseh so postavili nove krajevne table s slovenskimi imeni krajev. Prizadeval si je za splošen napredok gospodarstva, posebno za izboljšanje cest. Kot glavar je ostal na Tolminskem do leta 1871 (76).

Na pobudo odvetnika dr. Karla Lavriča, rojenega 1. novembra 1818 na Premu, ki je 1859 prišel v Tolmin, so se leta 1861 pri Devetaku začeli shajati tolminski slovenski veljaki in uradniki, ki so v čitalniškem krožku brali slovenske in drugojezične časopise. Pred tem je bila v Devetakovih prostorih, v današnji Cankarjevi ulici, od leta 1853 samo nemška čitalnica z 22 člani. Slovenskim članom le-te ni uspelo preobraziti v slovensko.

Tolminske slovensko čitalnico je oblast potrdila 10. februarja 1862. Josip Devetak je bil s še šestimi vidnimi Tolminci ustanovitelj tega društva in njegove čitalnice; poleg poštarja Devetaka so bili to še učitelj Josip Furlani, odvetnik dr. Karel Lavrič, kaplan Karel, Dragotin Pencin, rojen 1819 v Tolminu, notar dr. Janez Premerstein in uradnik pri okrajinem glavarstvu Simon Tavčer (Tautscher) (47, 48). V tolminski občini je delovalo okoli 20 duhovnikov in mnogi med njimi so se zelo aktivno vključili v delovanje društev. Kmalu je čitalnica prerasla prvotni namen. Lavrič je poleg čitalnice uredil tudi društveno knjižnico. Njegovo geslo: vse za omiko, napredek in svobodo, je postalо vodilo tolminskega društva. Čitalnico sta vodila notar Janez Premerstein, rojen 1810 v Ljubevcu pri Idriji, kot predsednik, kot tajnik pa Valentin Luznik, rojen 9. februarja 1841 v Poljubinju. Od februarja 1863 do 26. oktobra, ko se je preselil v Ajdovščino, ji je predsedoval Lavrič, nato pa dolga leta spet Premerstein (18, 48). Žal je Luznik že 1867 umrl za jetiko (52).

Tolminska čitalnica je bila druga na Primorskem, za Trstom, kjer je bila ustanovljena januarja 1861 (Slovenska čitalnica), in peta v Sloveniji po Trstu, Ljubljani, Mariboru in Celju. Z ustanovitvijo slovenske čitalnice je postopno prenehalo delovati nemško bralno društvo oz. čitalnica (Leseverein) (18, 48). Čitalnica je vsak mesec prirejala bésede, prireditve, na katerih so ob kulturnem programu govorniki spodbujali uporabo slovenske besede v javnem življenju in z uporabo narodnih simbolov – zastave in narodne noše, budiли narodni ponos. Posebno deklamiranje buditeljskih pesmi in skupno petje narodnih in ponarodelih pesmi je združevalo ljudi in ustvarjalo občutek širše povezanosti. Delovanje Čitalnice je v naslednjih letih nihalo, se upočasnilo in znova zaživelo (48).

Od življenja že nekoliko utrujen in duševno bolan se je Lavrič proti koncu leta 1873 ponovno vrnil v Tolmin in prevzel vodenje Čitalnice ter pozivil njeno delovanje. Že prej je bil pobudnik za velik ljudski zbor, tabor, 1. maja 1870 v Tolminu na prostem, ki je bolj budil narodni ponos in zavest med ljud-

mi kot bésede, ki so potekale v Devetakovi dvorani in se jih je udeleževala predvsem tolminska elita (48). Čitalnica je delovala v Devetakovih prostorih 13 let, do 1875. leta, potem je prišlo med člani do nesoglasij. Do tedaj enotna sestava tolminske uradniške in lastniške elite se je postopoma začela krušiti, prihajalo je tudi do politične polarizacije. Čitalnica je bila namreč namenjena le ozkemu krogu uradnikov, duhovnikov in tolminskim veljakom. Zgodovinar dr. Branko Marušič meni, da so »*čitalnice za dotej nezavedno mestno in trško izobraženstvo in polizobraženstvo sicer postale važen instrument narodne prebuje, a med ljudstvo niso znale in ne hotele stopiti. Končno so se izživiljale povečini le v zdravicah pri kozarcu vipavca ali po plesih. Zato so kaj kmalu izgubile svoj pravi pomen. Le nekaj jih je ostalo do zadnjega ...»* (73).

Tolminska Čitalnica si po Lavričevi smrti 1876 nikakor ni uspela pridobiti nekdanjega slovesa (48). V časopisu Soča so 1. marca 1879 napisali, da je Čitalnica »*posebno za časa nepozabljenega Lavriča po vsej Sloveniji slovela kot pravo narodno ognjišče ...»*. 30. marca 1877 je časopis Soča zapisal, da tolminski veljak Devetak ni hotel posoditi svoje dvorane za bésedo, na kateri naj bi zbirali sredstva za postavitev spomenika Lavriču v Ajdovščini, saj so Tolminci menili, da bi spomenik sodil v Tolmin.

Delovanje Čitalnice je spodbudilo ustanovitev Rokodelskega bralnega društva, za katerega je 8. februarja 1881 cesarsko-kraljevo namestništvo v Trstu potrdilo pravila. Slavnostna otvoritev je bila 20. februarja. Ustanovitev društva je temeljila tudi v rezultatu popisa prebivalstva 1880. leta, ko je več kot 95 % prebivalstva tolminskega glavarstva navedlo slovenski jezik za svoj »*običajni občevalni jezik*«. V čitalnici so lahko brali slovenske časopise vsi prebivalci Tolmina in okolice; obrtniki, delavci in kmetje, med katerimi je bilo zaradi uvedene obvezne osnovne šole leta 1869 (14. maja 1869 državni osnovnošolski zakon, julija 1869 deželni zakon) vedno manj nepismenih. Osnovna šola je leta 1882 v Tolminu, Kobaridu in Bovcu obsegala 4 razrede, v Cerknem tri, drugod pa le en razred. Leta 1871 jo je obiskovalo 30 %, leta 1891 pa že skoraj 74 % otrok. Sprva je bilo najmanj deklic, kar pa se je z leti uravnotežilo. Šolski zakon je določal, da je treba osnovno šolo ustanoviti tam, kjer je v okolišu ene ure hoje (4 km, pol milje) v petletnem povprečju najmanj 40 šoloobveznih otrok. Šolska obveznost naj bo osemletna, od zaključenega 6. do končanega 14. leta starosti otrok; kjer razmere tega ne omogočajo, naj bo zmanjšana na pet let, od zaključenega 7. do končanega 12. leta starosti. Znižanje obveznosti je zakon dopuščal manj razvitim avstrijskim pokrajinam, med katere je prišteval poleg Kranjske, Istre in nekaterih drugih tudi Goriško-Gradisčansko. Veliko je bilo zasilnih šol, potujocih učiteljev, ki so v posameznem kraju poučevali le tri dni na teden (79). 3. oktobra 1881 je bila otvoritev novega, velikega šolskega poslopja v Tolminu, zato so se lahko v pouk vključili vsi tolminski in okoliški otroci. Poslopje je služilo svoji nalogi do potresa 1976, ko je bilo porušeno zaradi poškodb in nefunkcionalnosti. Šele leta 1905 je dobil

★ Nekdanja osnovna šola v Tolminu

Tolmin 5-razredno šolo. Tudi pri določevanju lokacije za šolo sta se kresali mnjenji tolminskih veljakov Kazafure in župana Devetaka. Prevladal je županov predlog (26).

Josip Devetak je skupaj z nekaterimi člani Čitalnice 10. maja 1886 kupil klavir, »glasovir«, ki so ga prepustili čitalniško-glasbeni dejavnosti (53). Kasneje, leta 1906, so na »narodnem slavju« ustanovitev čitalniškega krožka in društvene knjižnice praznovali kot začetek delovanja javne knjižnice, Narodne čitalnice, ki je kot samostojna organizacija začela delovati leta 1901. Na »narodnem slavju« leta 1905 so razvili tri prapore, in sicer Narodne čitalnice, Rokodelskega bralnega društva in Gasilskega društva, ter odprli nov gasilski dom (36). Obe čitalnici sta nekaj let delovali vzporedno, saj se tolminski veljaki in uradniki s svojimi ženami niso hoteli zliti z obrtno in delavsko sredino. Vsaka čitalnica je imela svoj pevski zbor, ki ga je vodil skupni pevovodja Hrabroslav Otmar Vogrič (Otto Andre, Andrej), rojen 16. novembra 1873 v Materijah pri Podgradu, sicer knjigovez. Njegov oče, davčni uradnik, je izhajal iz rodbine Ahamedov iz Tolmina (30, 11). Aprila 2017 je Društvo za ohranjanje in razvoj Tolmina (DOR) v njegov spomin odkrilo spominsko ploščo na hiši Marte Filli na Klancu v Tolminu.

Do 1896 so v Tolminu nastala še druga društva, ki so izšla iz čitalniške sredine: Godba na pihala (godalni orkester), Društvo za zanemarjene otroke, ki ga je leta 1901 nasledilo društvo Otroški vrtec, Telovadno društvo, ki so ga po prvi vojni preimenovali v Sokol, Prostovoljno gasilsko društvo, Olepševalno društvo, soška podružnica Slovenskega planinskega društva (SPD), Strelško društvo, Tamburaški zbor, Dramska družina, ženska in moška podružnica Ciril-Metodove družbe (CMD), Kolesarsko društvo in še kakšno. Tudi organizacija tolminskega pusta, pustnega sprevoda in pokopa ima korenine v Čitalnici (42, 2). Med ustanovitelji teh društev se pojavljata Josip in Anton Devetak; Josip pri Strelske družini, Hranilnici in posojilnici, Gasilskemu društvu, Društvu za zanemarjene otroke, Anton pri Otroškem vrtcu in Hranilnici in posojilnici. Josip Devetak je bil prvi načelnik Gasilskega društva, Antonova žena Ilka pa po letu 1894 predsednica ženske podružnice CMD, ustanovljene leta 1892 (18, 61, 62). Rokodelsko bralno društvo je v Tolminu vzpostavilo tudi knjigarno. Zanimivo je, da so začetki Telovadnega društva opisani kot igranje biljarda, taroka in šaha, kar so do 1906. leta »*pridno igrali intelektualci in gospoda*« (62).

Poleg naštetih društev je v Tolminu in okolici vznikla vrsta izobraževalnih, kmetijskih društev in zadrug, ki so spodbujala napredek posameznih kmetijskih panog z izobraževanjem članov, nasveti, organizacijo prodaje ipd.; npr. mlekarske, sadjarske, živinorejske, denarne-posojilniške, zavarovalniške. Ustanovili so tudi več čitalnic po sosednjih vaseh ter veliko društev z verskim predznakom.

Anton Devetak je imel gostilno in trgovino v centru Tolmina, na placu, nasproti Podšolarjeve hiše, v današnji Cankarjevi ulici. Sredi stavbe je bilo dvorišče, na katerem je 23. aprila in 21. septembra, po zaključku tolminskega sejma, imenovanega tolminski trg, potekal ples kot vrhunc družabnega dogajanja. Pravico do dveh sejmov na leto je pridobil Tolmin 29. marca 1821 skupaj z odlokom cesarja Franca Jožefa I. ki ga je povzdignil v trg. V stavbi je bila velika dvorana, v kateri so potekale prireditve Čitalnice in druga slavja (48).

V sosednji stavbi je bil poštni urad, za njim hlev za konje, ki so vlekli lesene črno-rumene poštne kočije. Kočijo je upravljal kočijaž, postiljon, ki je nosil kapo z značko pošte, čez ramo na rvici pa poštni rog, s katerim je oznanjal prihod in odhod poštne kočije. Dolgoletna postiljona sta bila Andrej Gabršček, Punklov iz Tolmina, in neki Ivanc s Prapetnega (11). Državni poštni urad je v Tolminu začel delovati 1. oktobra 1850, prevoz pošte pa je bil dan posameznikom s koncesijo, v Tolminu pač Devetaku (39). Poštne postaje so bile vzpostavljene tudi v Kobaridu in Bovcu ter po pomembnejših vaseh.

Pred Devetakovimi hlevi je rasla velika murva, ki je postala tolminska značilnost. Te očitno ni prizadela bolezen, ki je pred letom 1870 uničila proizvodnjo svile na Kanalskem in južneje (70). S postiljom je Devetak prevazhal pošto in potnike sprva do Kanala, Grahovega ob Bači in Bovca, kasneje do

Gorice, Cerknega in Idrije, po letu 1872, ko je bila zgrajena cesta, tudi do Podbrda. Imel je spoštovan in visoko doneč naziv, in sicer Cesarsko-kraljevi poštar. Poleg pošte je kočija, ki so ji rekli karoca, lahko sprejela še tri potnike; dva v zaprtem delu, enega poleg kočijaža »na kozlu«. Tega prevoza so se posluževali le premožnejši ljudje, saj je bil drag. Sprva se je bilo treba najaviti tudi 14 dni pred prevozom in pridobiti posebno prevoznico s potrdilom o plačilu. Prostor za prtljago potnikov je bil zadaj, za pošto v vrečah pa v posebni leseni škatli pod sedežem postiljona (18, 39). Pošta je morala biti hitra, zato je odhajala iz Tolmina proti Gorici ob 5. uri zjutraj. Med potjo je bilo treba trikrat napojiti konje, in sicer v Ročinju, Kanalu in Desklah ali Plavah. Po sedmih urah vožnje je prispela na cilj. Iz Gorice je druga Devetakova poštna kočija odhajala ob polnoči in bila ob 7. uri v Tolminu (2). Pozneje je bilo teh voženj več – štirikrat dnevno, po letu 1900 šestkrat; dvakrat dnevno je bilo mogoče, dokler ni zapadel sneg, potovati od Gorice do Trbiža (71).

Pretočnost ceste proti Gorici se je nekoliko povečala po letu 1871, ko je bil posodobljen odsek med Podseli in Ročnjem, zravnani klanec nad Ročnjem in zgrajen most čez potok Doblarec v Doblarju. Kljub temu je ostal med Podselom in Doblarjem zelo strm klanec, na katerem se nista mogla srečati dva voza (74). Devetak je imel za poštno službo 32 do 34 konj (18). Revnejši prebivalci se je niso posluževali in so to pot prehodili peš, za kar so s hitro hojo in po bližnjicah potrebovali le uro daljši čas; včasih so prisedli na kakšen voz, saj je bil po cesti dokajšen promet (30). Pogostejši potniki so bili poleg tistih, ki so morali v Gorico po opravkih, študentje na šolanju v Gorici in Trstu. Študirali so sicer lahko le otroci premožnejših staršev.

Leta 1877 je v poštnem uradu začela delovati brzjavna postaja, ki je bila preko drogov z žicami povezana čez Kanal z Gorico in Bovcem. Te telegrafiske linije se je posluževal državni aparat in redki premožni zasebniki. Okoli leta 1883 so na Primorskem za plačilo poštnih storitev začeli uporabljati poštne znamke (39). Poštne vozove je Devetak kupoval v Avstriji. Ko se je leta 1895 iz Celovca vrnil kolar Ivan Rutar iz Zaloge, je le-ta postal poštni kolar, vzdrževalce in izdelovalec kočij. Delavnico je imel na Devetakovem dvorišču (2). Okoli 1880 se je v Tolminu pojavilo prvo kolo s prednjim visokim in zadnjim nizkim kolesom (2).

Josipov sin, Anton Devetak, je bil tako podjeten in vpliven mož v Tolminu, da so po njem ljudje imenovali domačo hišo pri Toniju (2). Drugi sin Josipa Devetaka, Gabrijel, se je v Kobaridu poročil z Marijo Kranjc, postal lastnik hotela in tovarne sodavice. Umrl je 1. oktobra 1907. Ob poroki je dobil svoj delež Devetakovega premoženja (29, 36, 43). Devetakova gostilna, ena izmed trinajstih v Tolminu v času pred prvo vojno, je bila največja in najbolj imenitna, zato je v njej kosal avstrijski cesar Franc Jožef I., ko je 12. septembra 1882 obiskal Goriško in potoval tudi skozi Tolmin. V spomin na ta dogodek je Josip Devetak v avli vhoda v gostilno vzidal spominsko ploščo z napisom v

treh jezikih, ki je sedaj v Tolminskem muzeju. Njegov sin, Anton Devetak, se je poročil 9. junija 1890 z Ilko, dekletom iz znane desklanske družine, iz hiše, ki so ji rekli pri Kakču. Njen oče je bil notar v Kanalu in Tolminu ter deželnji poslanec, dr. Josip Ivančič, rojen 7. marca 1835 v Desklah; drugo hčer je oddal snubcu iz Dalmacije (3, 29). Za deželno poslansko mesto sta si z Josipom Devetakom celo konkurirala. Devetak je imel na volitvah leta 1881 kot tolminske župan večinsko podporo 13 kmečkih občin tolminskega okraja, predvsem na levem bregu Soče, v Drežnici in Breginju, ker je kot načelnik okrajnega cestnega odbora spodbujal gradnjo ceste po levem bregu Soče do Kobarida, v Drežnico in Breginj, Ivančič pa je uspel 1883 in 1889 na listi velikih davkoplačevalcev – veleposestnikov (29).

Tolminski okraj (okrajno glavarstvo Tolmin, politični okraj Tolmin) je leta 1854 zajemal sodne, davčne in cestne okraje: Bovec s sedmimi občinami, Cerkno s štirimi, po letu 1895 oz. 1900 Kobarid z devetimi in Tolmin s petimi občinami. Do leta 1900 je bil tolminskega cestni in sodni okraj sestavljen iz občin: Grahovo, Ponikve, Sv. Lucija, Volče, Tolmin, Libušnje, Kobarid, Drežnica, Livek, Idrsko, Kred, Sedlo, Breginj in od 1895 tudi Trnovo. Na čelu okrajnega glavarstva je bil glavar, občine so vodili župani. Tolminsko glavarstvo je po popisu prebivalstva leta 1869 štelo 37.591 prebivalcev, Tolmin kot središče glavarstva, občine in dekanije le 846 (64).

Načelnik cestnega odbora je bila pomembna funkcija, saj je odbor odločal o gradnji in financiranju okrajnih cest, pomagal graditi občinske ceste in predlagal izboljšave na edini državni cesti Gorica–Predel. Prvi od županov izvoljeni načelnik odbora je leta 1868 postal okrajni glavar Andrej Winkler, rojen 1825 v Nemcih na Trnovski planoti. Po preteku šestletnega mandata je bil tri mandate zapored za načelnika odbora izvoljen tolminski župan Josip Devetak, vse do leta 1893. Ker je imel načelnik odbora izvršno funkcijo, je imel Josip Devetak velik vpliv na gradnje in izboljšave cest v okraju. Preden se je končal njegov mandat predsednika cestnega odbora, je postal član tega odbora tudi njegov sin Anton kot tolminski župan.

V arhivu tolminskega cestnega odbora so poročila o večletni gradnji ceste po levem bregu Soče proti Kobaridu, kjer so bili največje ovire mostovi čez Sopotnico, Volarjo, Suhi potok in Ročico. Velika pridobitev je bila ureditev klanca do mosta čez Tolminko v Tolminu in leta 1879 izgradnja kamnitega mosta čez Tolminko, ki je nadomestil prejšnjega lesenega (41). Do leta 1870 je bila zgrajena tudi cesta do Želina in Cernega, med letoma 1880 in 1882 pa do Idrije v širini dveh klapter do dveh in pol (ena klaptra je okoli 1.8 m) (51). Šele med prvo vojno so jo razširili zaradi vojaških potreb.

Josip Devetak je leta 1882 založil temeljno zgodovinsko delo o Tolminski, Zgodovino Tolminskega, ki jo je napisal Simon Rutar, rojen 12. oktobra 1851 v vasi Krn (29). Tudi Antonova žena, Ilka Devetak, se je udejstvovala v družabnem življenju Tolmina. Zapisano je, da je kot »*jako narodna in izobraže-*

na slovenska gospa« vodila nadzor v otroškem vrtcu v Tolminu, ki ga je ustanovilo društvo Ljudski otroški vrtec v Tolminu 1901 (4, 29, 40). Premožni meščani so opravljali javne funkcije, plačane ali častne, ki so jim dajale še dodatno veljavo in oblast. Anton je bil izvoljen za župana občine Tolmin za obdobje od 1890 do 1895, bil je načelnik okrajskega šolskega sveta, član cestnega odbora, predsednik Soške podružnice slovenskega planinskega društva, v katerem je nasledil dr. Karla Trillerja, rojenega 21. aprila 1862 v Škofji Loki. Triller je kot odvetnik prišel v Tolmin po hudem velikonočnem potresu 1895, ki je zelo poškodoval Ljubljano in tudi kraje proti Furlaniji. Ker so bile hiše po vaseh lesene in krite s slamo, potresni sunki niso naredili posebne škode, več jo je bilo na zidanih hišah po mestih. Devetak je kot predsednik društva imel prvo besedo pri otvoritvi Trillerjeve planinske koče, in to 5. avgusta 1901 na Krnski Škrbini (2, 43).

Poleg koncesije za pošto in prevoz oseb, ki jo je po očetu prevzel 1890, je imel Anton še skladišče tobaka za prodajo na debelo in nekaj časa mesnico. Po priključitvi Beneške Slovenije k Italiji leta 1866, je tihotapcem prodajal tobak, sladkor, takrat imenovan saharin (*saccharum officinarum*), kavo, vžigalice in pri tem dobro zaslužil (2, 18). Za to njegovo dejavnost so vedeli vsi, vendar tihotapci v Tolminu sprva ni nihče preganjala, saj je trajalo še celo leto 1867, da je bila postavljena meja med Avstro-Ogrsko in Italijo, ki je šele po letu 1870, ko je bila država Italija dokončno oblikovana, postala bolj nadzorovana (30). Nova država Italija je zelo povečala davke na tobak, vžigalice in sladišča; prebivalce Benečije je še posebej prizadel davek na mletje žita, zato so ga na skrivaj mleli v Soški dolini (43).

Za daljše prevoze, ki so jih potrebovali premožnejši Tolminci za svoje posle v Gorici, Trstu, Vidmu, Ljubljani ali drugod, je imel Devetak, edini poleg družine Gabršček, Modrijanov, še luksuzno kočijo landaver, imenovano po izdelovalcu, s steklenimi okni, znotraj oblazinjeno in prevlečeno z usnjem ter odpiranjem strehe pol v eno, pol v drugo stran. Običajno so vanjo zapregli dvovprego. Anton Devetak je živel bahavo in je svoj prestiž večkrat kazal z vožnjo z dvovprego, pa čeprav samo do gostilne v Poljubinju ali pri Peršetu (30). Drugače pa je bil »izobražen mož zelo prijetne zunanjosti, dosti nad podeželskimi običaji, prav olikan v občevanju in brezpogojno naroden in napreden Slovensec« (36). Za domačo rabo so imeli Devetaki tudi koleselj z dvema kolesoma, ki je zelo lahko teklo; rekli so mu kaleš (2).

Anton Devetak je imel prihodke od najemnin za kmetijska zemljišča v okolici Tolmina, od deležev planin in še od drugih dejavnosti, npr. od proizvodnje opeke, ki je potekala na njegovem zemljišču pod Kozlovim robom. Tam so namreč kopali gorsko, jezersko kredo, ki so jo dodajali glini v razmerju 1:3, in tako dobili najkvalitetnejšo mešanico za razne opečne izdelke (2).

Žena Ilka je kmalu po rojstvu zadnjega otroka, Helene, začela bolehati; 2. junija 1903 je umrla »po kratki in težki bolezni«. Anton Devetak je za vzgojo

in varstvo otrok ter gospodinjstvo pridobil gospodično Josephine Holzer (Holtzer), Avstrijko z Dunaja, rojeno 21. marca 1857 v Hallu na Tirolskem (5, 40). Z njo se sicer ni poročil, saj je začel bolehati, vsi pa so jo šteli za njegovo ženo. Ta se ni nikoli naučila slovensko, zato so morali otroci z njo govoriti nemško in tako dobro obvladali nemščino poleg domačega slovenskega jezika in pogosto slišanega italijanskega (2, 3).

Anton Devetak je odložil vse funkcije in njegov vpliv v tolminskem javnem življenju se je zmanjšal. Umrl je 4. aprila 1905. O njegovi smrti so zapisali, da je umrl po kratki in težki bolezni, čeprav je začel bolehati že nekaj let prej. Po njegovi smrti je gospodinjstvo, vzgojo otrok in posle vodila gospodična Holzer.

Začetek gradnje bohinjske železnice leta 1901 in njen začetek obratovanja leta 1906 sta prinesla na Tolminsko in v Devetakovo delovanje velike spremembe. Anton Devetak je v svoji hiši in gostilni v času gradnje gostil inženirje podjetja Redlich&Berger, ki je gradilo odsek železnice Podbrdo–Ajba, in uradnike, ki so nadzorovali gradnjo, čeprav je imelo podjetje za gradnjo železnice sedež v hotelu župana Oskarja Gabrščka, rojenega 26. junija 1862, Modrijanovega, ki je županova od leta 1895 pa vse do konca prve vojne oziroma do smrti leta 1918. Devetak je veliko zaslužil, a po izgradnji proge je družina izgubila poštno linijo do Gorice in Podbrda, saj je pošta po železnici potovala hitreje in ceneje (2).

Zanimivo je, da kljub protestom in stališčem društev, političnih strank in občin ni uspela zahteva, da se na železniških postajah Bohinjske železnice na prvem mestu napiše slovensko ime postaje in nato italijansko ali nemško (70).

Gradnja železnice je pospešila tudi splošni razvoj doline. Po Tolminu je leta 1901 zapeljal prvi avtomobil lastnika notarja, Italijana. Leta 1904 sta županu Oskarju Gabrščku (Gaberščik) pogorela žaga in mlin na Tolminki v Zalogu (62). Namesto njiju je zgradil tovarno pohištva, valjčni mlin in elektrarno, ki je imela 35 KW dinamo. Koncesija je bila dogovorjena tako, da je imel Tolmin elektriko za javno razsvetljavo od 17. ure do 7.30 zjutraj, v preostalem času jo je koristil Gabršček v žagi, tovarni upognjenih in pletenih stolov, in mlincu, kjer je zaposloval okoli sto delavcev. Elektriko je prodajal tudi nekaterim premožnim Tolmincem. Do jeseni 1909 so Tolminci lahko dva-krat tedensko gledali neme filme v prostorih Rokodelskega bralnega društva na Lopi v Zalogu. Leta 1915 so italijanske bombe razbile elektrarno in do obnovne po vojni so si Tolminci svetili s svečami.

Z železniškimi povezavami čez železniško postajo Most na Soči (Sv. Lucija) je leta 1908 stekla nova telegrafska in telefonska povezava z Gorico (39). Leta 1906 je umrl pesnik Simon Gregorčič. Njegov pogreb in sprevod po Soški dolini je še dolgo živel v spominu prebivalcev.

Javno razsvetljavo je predstavljalo 32 cestnih svetilk, ki jih je premogel

Tolmin, in so od leta 1861 svetile na olje. Prižigal in ugašal jih je poseben občinski uslužbenec. Pojavila so se tovorna vozila in avtobusi na motorni pogon. Stari del Tolmina je leta 1891 prizadel velik požar, ki je zajel večino hiš za sedanjo policijsko postajo. Obnova teh hiš je priklicala zidarje tudi z Goriškega. Začele so delovati večje obrtne delavnice, predvsem čevljarske, krojaške in mizarske.

Po začetku intenzivnejšega političnega delovanja strank na Goriško-Gradiščanskem okoli leta 1894, posebno pa po letu 1899, se je tolminske meščanstvo nagibalo k liberalni stranki, slovenski narodno-napredni stranki (NNS), Andreja Gabrščka, rojenega 26. novembra 1864 v Kobaridu, ki je izdal glasili Soča in Primorec, medtem ko so bile okoliške vasi klerikalne, na strani dr. Antona Gregorčiča, rojenega 2. januarja 1852 na Vrsnem, ki je bil predstavnik slovenske ljudske stranke (SLS), z glasili Primorski list in Goriča. Pred prvo vojno se je v Tolminu okreplila tudi jugoslovanska socialdemokratska stranka (JSDS), to je socialistična stranka, ki je s svojimi idejami in agitiranjem dr. Henrika Tume, rojenega 9. julija 1858 v Ljubljani, sotrudnika časopisa Delo iz Trsta, pritegnila marsikaterega liberalca (2). Pripadniki te stranke so še po prvi vojni pogosto nosili rdeče kravate na pentlje in rdeče pasove. Člani te stranke so bili delavci tovarne upognjenega in pletenega pohištva; večinoma so bili Čehi in tudi Tolminci, ki so se učili mizarske obrti pri Mizarski zadruži v Solkanu in se navzeli socialističnih idej od Jožeta Srebrniča.

Pred prvo vojno sta bili v Tolminu pomembni dve stranki: liberalna in socialistična. Med vidnejšimi člani liberalne stranke so bili Oskar Gabršček mlajši, župan in poslanec, Andrej Vrtovec, učitelj in trgovec, Ivan Obleščak, posestnik, Valentin Tuta, klepar, Anton in Josip Devetak, Oskar Presl, jurist, Andrej Presl, gostilničar, Valentin Lužnik, posestnik iz Poljubinja in drugi (11). Tuma je delal kot sodnik, sodni koncipient, v Tolminu, v obdobju 1890 do 1894 (18). Po letu 1907, ko je bila po volilni reformi dana neposredna volilna pravica vsem polnoletnim moškim, se je politični boj zaostril do te mere, da so v posameznih društvenih prevladali pripadniki ene politične stranke. Pod okriljem posameznih strank so se ustavljala vzporedna kulturno-politična društva; le z dokajšnjo mero strpnosti in prigovarjanj so v nekaterih presegli politični vpliv.

Odraščanje Devetakovih otrok

V takem vzdušju in okolju so odrasčali Devetakovi otroci, ki so se morali kmalu vključiti v poslovno dejavnost, posebno zaradi zgodnje očetove smrti. V takratno srednjo šolo v Gorici, v realno gimnazijo oz. licej, sta po končani šoli v Tolminu hodila Danilo in Ilka, Marija in Lenka pa v trgovsko šolo, tudi v Gorici. Gimnazijo (Oberrealschule Görz) je sestavljalo pet razredov, od katerih sta bila dva nižja, po katerih so učenci opravili malo maturo, ostali trije z zaključno maturo so se imenovali licej. Licej je deloval v nemškem jeziku; le nekaj ur na teden so imeli učenci neobvezen pouk v slovenščini. Trgovska šola je bila bolj jezikovno uravnotežena, italijanskoslovenska.

Oče je imel v Gorici najeto hišo, predvsem za potrebe prevozništva. V njej so stanovali tudi otroci, ko so bili v šoli, poletja in praznike so preživljali v domačem Tolminu. Brat Danilo je bil zelo razgledan fant. Po končanem šolanju v šolskem letu 1910/1911 na višji trgovski šoli v Trstu, Accademia di commercio e nautica, sezione commerciale, ki je potekalo v italijanskem in nemškem jeziku, je prevzel vodenje poslov (19).

Oče je po potresu leta 1895, ki je hudo prizadel tudi Devetakove stavbe, zgradil novo hišo in hleve za poštne konje, odmaknjene iz centra Tolmina, blizu cerkve. Kot vse ostale gosposke hiše v Tolminu je bila ograjena z visokim zidom. Le dehtenje cvetja je drugim prebivalcem dalo slutiti, da so za zdovci tolminskih velikašev pravi »mali raji« (11).

Danilo se je zelo aktivno udejstvoval v kulturnem in družabnem življenu Tolmina, ki je pospeševalo uporabo slovenskega jezika in krepilo narodno zavest in pripadnost. Pisal je besedila za spevoigre in kouplete, scenarije za igre, ukvarjal se je s slikarstvom, glasbo in režijo iger, v katerih je tudi sam

igral. Poslikaval in izdeloval je kulise za igre, ki so jih igrali člani Rokodelskega bralnega društva. Od slik Danila Devetaka poznamo danes le eno, in sicer portret Vinka Fillija v lasti Marte Fili. Njegovi najbolj znani besedili, ki jima je glasbene vložke uglasbil tolminski ljubiteljski skladatelj Andrej Hrabroslav Vogrič, sta spevoigri, opereti Prvi maj in Lucifer, ki ju je izvedla Dramska družina. Društvena dejavnost je doseglila višek tik pred prvo vojno. Devetakovo široko kulturno udejstvovanje je prekinil vpoklic v avstro-ogrsko vojsko na začetku prve svetovne vojne (2, 3). Padel je 10. oktobra 1916 pri Lokvici pri Opatjem selu (1) ali nekje pri Doberdoru (3). Domnevno je zapustil neporočeno dekle, ki je rodilo njegovega sina, o katerem nimamo podatkov (6). Menda je živel na Hrvaškem ali ob vzhodni slovenski meji in so Devetakove sestre zanj plačevali preživnino (3).

Sestri Marija in Helena, ki so ji rekli tudi Lenka, sta po bratovi smrti in končani prvi vojni prevzeli vodenje prevozništva, trgovino s tobakom, vodenje lokalnih prevozniških in oddajanja kmetijskih zemljišč v najem. Postopoma sta prodali večji del stavbe v središču Tolmina, del stavbe pa je podedovala dedova, Josipova druga žena, Modrijanova. Prodali so tudi opuščene hleve za konje v centru in trgovino s tobakom. Lenka je kasneje zbolela za takrat neozdravljivo jetiko (TBC) in umrla 15. januarja 1930 v sanatoriju v Švici. Po njenem odhodu je gospodinjstvo in upravljanje podjetja vodila Marija (3, 65). V letu 1939 je umrla tudi gospodična Holzer, ki je bila Devetakovim otrokom močna opora in druga mati.

Italijanska oblast je po zasedbi Primorske sprva dopustila ponovni razmah kulturne dejavnosti. Kulturno dogajanje v Tolminu je obogatilo tudi društvo Ljudski oder, ki so ga sestavljali predvsem gradbeni delavci iz Renč, ki so obnavljali v vojni poškodovane stavbe, in delavci tovarne ukriavljenega pohištva. Njihov delavnik se je že pred prvo vojno skrčil na devet ur, zato so imeli nekaj časa tudi za druge dejavnosti.

Leta 1922 so Tolminci volili zadnjega slovenskega župana, Oskarja Gaberščika mlajšega (rojen 11. maja 1895, umrl 23. januarja 1945), ki je deloval do leta 1926. Po letu 1922, ko je prišel na oblast fašizem, se je začel stopnjevati pritisk na Slovence, njihovo društveno, družabno, gospodarsko, izobraževalno, kulturno in politično življenje. Zaradi fašističnega pritiska, ki se je kazal v sprejemanju zakonov, ki so prepovedovali vse značilnosti naroda, z raznovrstnim pritiskom na nosilce slovenskih društev, predvsem hišnimi preiskavami, zasledovanjem, zasljevanjem, izzivanjem, poniževanjem in odpovedmi državnih služb, so leta 1926 razpustili Rokodelsko bralno društvo; knjige Narodne čitalnice, društveno opremo in glasbene instrumente pa razdelili med ljudi. S posebnim odlokom je italijanska država leta 1927 ukinila vsa slovenska prosvetna društva, do pomlad 1928 pa še vsa ostala društva. Slovensko petje je ostalo le še v cerkvi. Mladina in slovenski rodoljubi so se počutili sproščeno le na izletih v naravo, hribe in planine okoli Tolmina. Po letu 1927

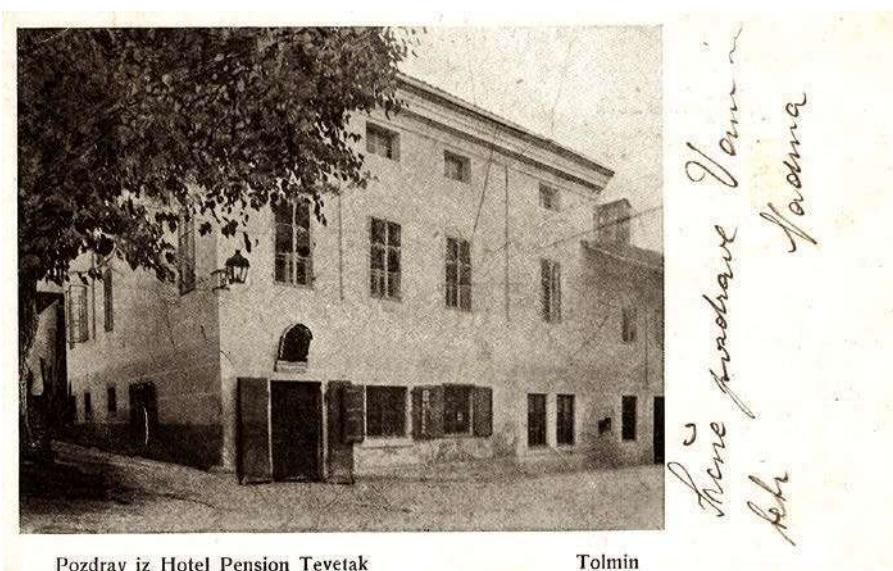
je kot odgovor na fašistične represalije začela delovati tajna nacionalistična organizacija TIGER, kasneje TIGR. Že maja 1928 je bil poskus požiga otroškega vrtca v Tolminu, ki je poitaliančeval že majhne otroke. Od leta 1921 so domoljubi ob raznih obletnicah ali priložnostih skoraj vsako leto obesili na Kozlov rob slovensko trobojnico, rdečo ali jugoslovansko zastavo, npr. ob prvem italijanskem vojaškem naboru leta 1922, ali črno zastavo 4. novembra 1921, ko je Italija praznovala obletnico navidezne zmage nad Avstro-Ogrsko pri Vittorio Venetu. Na Kozlovem robu so sprožili eksplozijo, ki je vznemirila oblast in spomnila prebivalce na krivično italijansko zasedbo Primorske (8. 11).

- ★ Tolminske otroci, oblečeni v uniforme organizacije Balilla, na čelu s fašistično učiteljico na paradi skozi Tolmin: zelene hlačke, črna srajčka, črna kapa s cofom in modra ruta okoli vrata.

- ★ Troježična spominska plošča v Devetakovem lokalnu, ki spominja na obisk cesarja Franca Jožefa.
- ★ Tolminska mladina na izletu v gorah za časa fašizma

Pozdrav iz Hotel Pension Tevetak

Tolmin

★ Devetakov hotel po prvi vojni in
pred vojno z murvo

Tolmino - Villa Denzelt

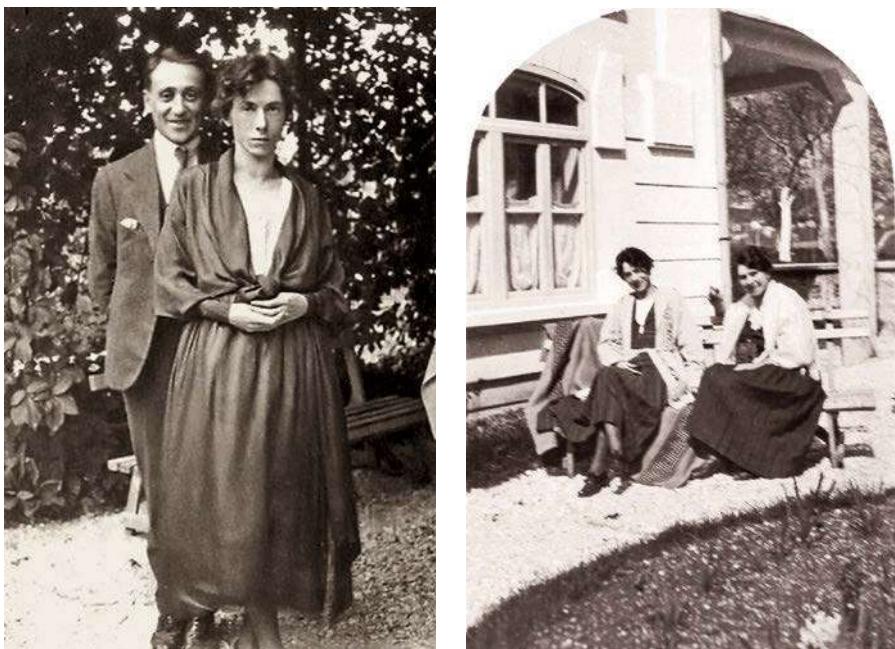
- ★ Devetakova hiša po drugi svetovni vojni
- ★ Devetakova vila med obema vojnama, v ozadju sedež italijanskega vojaškega poveljstva

Ilka do začetka druge svetovne vojne

Ilka, njeno ime so poitalijančeno pisali Ilca, je po končanem liceju pomagala doma pri uradniških in računovodskih poslih. Med prvo vojno je še mladoletna sodelovala v organizaciji Rdečega križa pri pomoči vojaškim ranjencem v avstrijskem zaledju, v bolnici v Cerknem ali na Reki, kar je pomembno vplivalo na njen značaj in kasnejši pogled na narodnoosvobodilni boj (2). Nimamo podatkov o tem, kam so se med vojno umaknili člani družine Devetak in kako so jo preživeli, niti ne o obnovi njihovih poslopij in gospodarski dejavnosti po vojni. Le v redkih zasebnih zapisih so omembe sester kot človekoljubnih aktivistk pri pomoči beguncem ob vračanju na svoje domove po prvi vojni, v prvem letu po italijanski zasedbi pa o njihovi privilegirani preskrbi (58).

Med prvo vojno so bili Tolmin in sosednje vasi zelo poškodovani. Iz Tolmina se je uradništvo in okrajno glavarstvo do leta 1918 umaknilo v Cerkno, nato v Idrijo. Le malo hiš je ostalo nepoškodovanih. Čeprav samo mesto ni bila pomembna točka v avstro-ogrski frontni liniji, so vanj letele granate z obeh strani, največ z italijanske. Po vojni je nastopilo obdobje preštevanja žrtev vojne, obnove stavb, ponovnega gospodarskega in družbenega življenja. Po zlomu italijanske vojske se je 4. aprila 1918 z vlakom pripeljal na železniško postajo Sv. Lucija (Most na Soči) novi avstrijski cesar Karel I. Obiskal je Tolmin, Kobarid in Bovec (43). Župani tolminskega okraja so ga prosili za pomoč pri obnovi gospodarstva, predvsem za živali za mleko. Poslal je čredo koz mlekaric iz Romunije (8, 43).

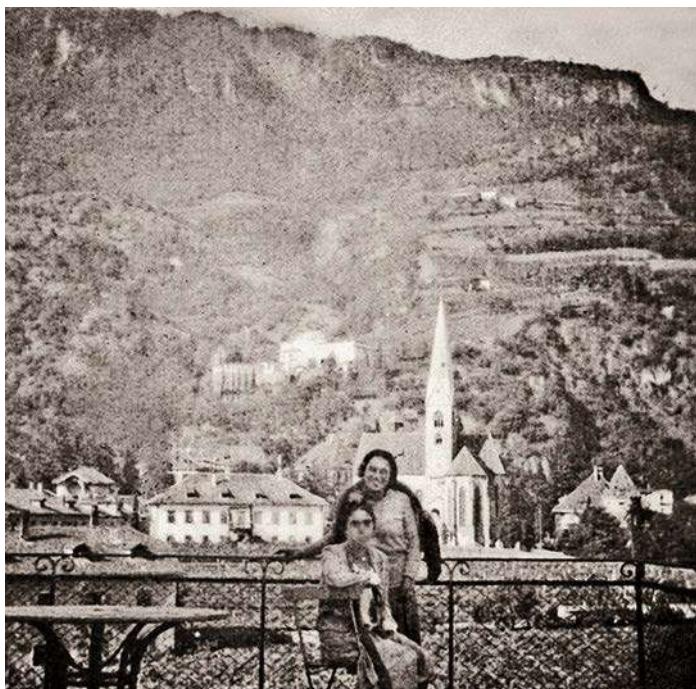

★ Ilka in Riccardo Bignami na poroki
★ Sestri Ilka in Marija ob domači hiši

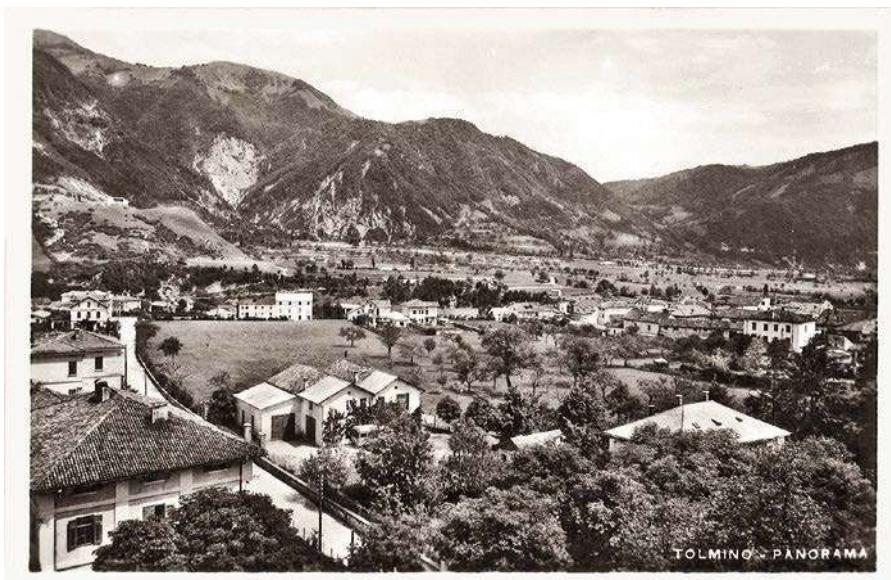
Devetaki so obnovili svoje stavbe in dejavnosti, med katerimi je bila najpomembnejša prevoz pošte in oseb. Še vedno so bili pomembni del tolminke meščanske družbe, vendar niso imeli izrazitega vodje družinske tradicije, da bi prevzemal javne funkcije ali se udejstvoval v političnem življenju.

Po prihodu italijanskega vojaštva v Tolmin je Ilka spoznala mladega italijanskega častnika planinske enote Riccarda Bignamija in se 14. decembra 1922 z njim poročila. Naslednje leto je odšla z njim, kamor so ga vodile premestitve oziroma vojaška kariera.

Živila je v Bellunu, Turinu (Torino), Bassano del Grappa, v Milanu in neposredno pred začetkom druge vojne v Rimu. Kljub oddaljenosti od doma je vsako leto nekaj časa preživelna v Tolminu, sama ali z možem. Spoznavala je nove razmere, v katerih je delovalo domače podjetništvo, pa tudi posledice pritiska fašizma na pred prvo vojno razvito narodno-buditeljsko dejavnost.

- ★ Ilka in Ivana Klinkon v Bellunu
- ★ Ilka, Lenka, Marija in spremljevalca na planini Pretovč, v ozadju Bogatin

- ★ Del Tolmina med vojnama. Na desni med drevjem streha Devetakove hiše, levo od nje garaže in mehanična delavnica ter njihovi travniki in sadovnjak, skrajno levo spredaj italijansko vojaško poveljstvo – prezidij.
- ★ Na fotografiji iz leta 1938 je Ilka v sredini skupaj z vojaškim, policijskim in občinskim vodstvom Tolmina ter njihovimi ženami

★ Ilka s psom Kadom
leta 1942

★ Ilka in Lenka na
kopanju na Slapu
ob Idriji

Mož je v vojski napredoval in bil leta 1942 kot visoki častnik, general v padalski diviziji, razporejen z enoto v Afriko. Po porazih italijanskih in nemških sil je padel v angleško in potem ameriško ujetništvo (14, 15). Z možem sta se udeleževala družabnih prireditv in sprejemov, na katerih je spoznala veliko drugih italijanskih visokih častnikov in njihovih žena, kar ji je zelo kobilistilo v kasnejši obveščevalni dejavnosti. Bila je zelo inteligentna, ponosna in elegantna ženska, prava aristokratinja, ki pa je znala biti zelo prijazna, razumevajoča in prilagodljiva v stiku z domačimi slovenskimi prebivalci Tolminom in okolice. Ni bila ravno lepotica, vendar je naredila globok vtis s svojim načinom razgovora, poslušanja in poznavanjem človeških značajev. Poleg italijančine in nemščine, tako so napisali v internetnem portalu občine Salussola, kjer je bival leta pred smrtjo njen mož, je obvladala tudi rusko, v resnici slovensko. Napisali so, da ni znano, kje se je naučila ta jezik, navajajo pa, da je bila po rodu Tržačanka (3, 14).

Z možem nista imela otrok, zato je lahko po napotitvi moža v Afriko brez obveznosti zapustila Rim in se preselila v Tolmin k sestri Mariji. Pred odhodom v Afriko je z njo dopust v Tolminu preživel tudi mož (3). V Rim je poslej odšla le nekajkrat, da je spremljala usodo svojega moža in po obveščevalnih nalogah Centralne komisije varnostno-obveščevalne službe (v nadaljevanju VOS), ki so prišle do nje preko okrožne komisije VOS OF za Tolminsko. Odhajala je tudi v Turin in Milan. V Milianu sta imela z možem stanovanje, ki so ga po moževem zajetju v Afriki razdejali in oplenili pripadniki fašistične stranke, saj so bili mnenja, da je njegovo ujetništvo sramotno (3). Pogosteje je hodila v Gorico in Idrijo, da se je gibala v krogu vodstev italijanskih vojaških enot. V Tolminu je bila kot žena italijanskega visokega častnika prva dama na vseh vojaških prireditvah in sprejemih (3).

Ilka – obveščevalka

Ilko je za sodelovanje z OF pridobil čevljар Jože Šorli iz Tolmina, in sicer na osnovi namiga Jožefa Kraglja, Pepija - Kremena, Micinega moža, mizarja. Mici je bila služkinja pri Devetakovih in v vsakodnevniem stiku z Ilko. Devetakovi so svoje služkinje, med katerimi so bila za krajša obdobja tudi druga tolminska dekleta, šteli tudi kot družabnice in zaupnice, zato Mici ni bilo težko v razgovorih z Ilko le-te prepoznati kot možne sodelavke OF. Mici Kragelj in druga služkinja Ivanka, Juhanca Klinkon iz Tolmina, rojena 22. decembra 1889, sta večkrat za dalj časa bivali pri Ilki v Italiji in skrbeli za njeno gospodinjstvo.

Mici je svoja opažanja povedala možu Pepiju, ta Jožetu Šorliju. Jože Šorli je kot čevljar in spoštovan mož lahko stopil v stik z Ilko in jo nagovoril za sodelovanje. Z njo sta se o sodelovanju z OF pogovarjala tudi Jožef Kragelj, njegov brat Anton in Andrej Kavčič - Kovač, Gugala, rojen 12. oktobra 1901 v Zatolminu (9). Anton Kragelj je imel v najemu nekaj Devetakovih travnikov in sadovnjak, zato je stike z Ilko lahko opravičeval z dogovarjanjem o koriščenju in najemu le-teh (9). Ilka se je s sodelovanjem strnjala in dogovorili so se, da bo zvezo z njo vzdrževal Franc Šavli - Anton Medved, ki je imel v Tolminu delavnico in trgovino s čevljji in je zato laže stopal v stik z njo (8, 2).

Ilka je navezala prijateljske stike z ženo enega izmed italijanskih oficirjev v Tolminu, ki jo je pogosto spremljala na sprehode v okolico Tolmina. Na teh sprehodih je neopazno dostavljalna obveščevalna poročila na dogovorjena mesta, ob tem pa sta dajali videz dveh gospa, ki se s psom sprehajata po deželi. Včasih je z njo na sprehode šla njena mala sestrična Lenka, Helena Devetak, hčerka očetovega bratranca Josipa Devetaka iz Kobarida, ki je iz Mariabora kot begunka julija 1941 prišla k teti Mariji v Tolmin. Najpogosteje sta sporočila prenašali skrita v cigaretah znamke »militi«. Ilka je kot emancipirana ženska tudi kadila, ne veliko, vendar toliko, da je imela vedno s seboj

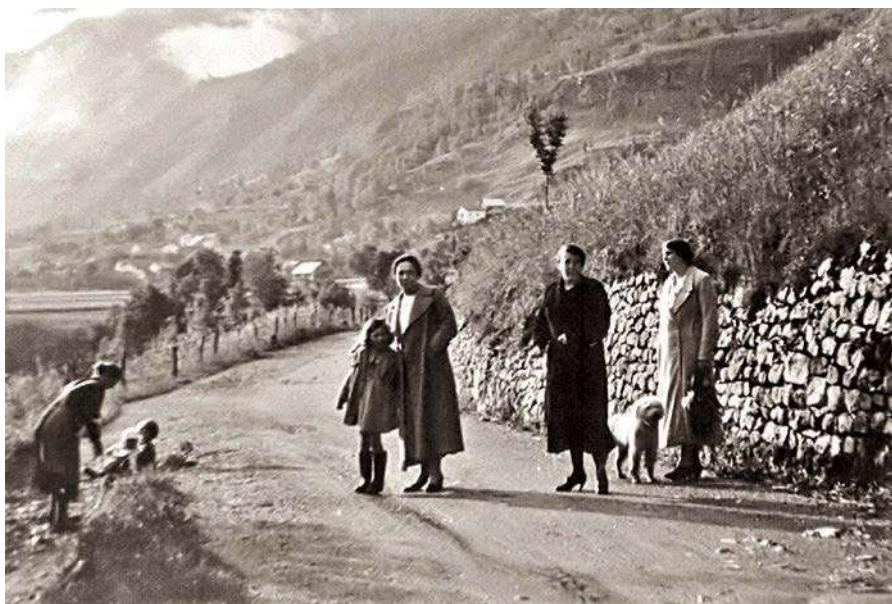
★ Najbolj znana Ilkina slika

škatlico cigaret. Iz cigarete sta iztresli tobak, vendar ne v celoti, tako da je na kraju še ostal. Vanjo sta zvili na drobno popisan listek ter jo zaprli s tobakom še na drugi strani. Take cigarete sta lahko neopazno spustili v dogovorjeno škatlo v vaseh pri Tolminu: v Zatolminu ali Doljah (9).

Večkrat sta sporočila prenašali tudi sestra Marija in Mimica Hrast. Mimica, rojena 27. maja 1929, je bila hčerka pri njih zaposlenega šoferja Henrika Hrasta, rojenega 24. februarja 1899, ki je stanoval v Bovcu in vozil avtobus na relaciji Bovec–Tolmin. Mimica je pogosto ostajala v Tolminu pri Devetakovih, kjer je pomagala v gospodinjstvu, posebno se je spoprijateljila z Marijo in Heleno Devetak. Sporočila so prenašale še pri Devetakovih zaposlene služkinje: Mici Kragelj iz Zatolmina, njena sestra Anica (Ana) Rutar, rojena 31. julija 1920 v Zatolminu, in Ivanka, Juhanca Klinkon iz Tolmina. Kasneje je sodeloval še Ivan, Janez Kavčič, rojen 14. maja 1928, sin Andreja Kavčiča - Kovca. Ilka je začela sodelovati z OF že v letu 1942, intenzivneje pa v letu 1943 (9, 10).

Medved in Ilka sta se dogovorila, da o njuni zvezi ne bo vedel nihče drug razen ozkega kroga tistih, ki so k zvezi pripomogli. Ilka je dobila ilegalno ime Katra in pod tem imenom so njena poročila prihajala v Glavni štab NOV in POS. Bila so tako dragocena, da je Medved dobil posebna navodila o tajnosti stikov in prenosu njenih poročil do štaba. Kakšna je bila ta povezava, ni v celoti znano, vemo le, da je potekala preko posebnega obveščevalnega centra in zvez, ki jih je vzpostavil sekretar Tolminskega okrožja KPS Albin Kovač - Jaka Baški in so bila označena z oznako RR, kar je pomenilo, da so nujna in morajo takoj naprej do naslovnika (49). V štabu so Ilko med seboj večkrat omenjali tudi z ilegalnim imenom Generalica. Tako jo imenuje tudi Edvard Kardelj - Krištof v navodilih CK KPS pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko 20. februarja 1943, ko med drugim pravi: »... Vsekakor pa takoj izkoristite gospo, ki se omenja v tej zvezi (gen.) Pošljite jo na vsak način v Rim. Njeni podatki utegnejo biti za nas največje važnosti. Na vsak način nam v prvem prihodnjem pismu pišite, kaj ste v tem pogledu napravili. Opozarjamо vas pri tem, da so te stvari ne le v našem interesu, ampak da to od nas zahteva tudi Ded ...« (22). Ded je bila šifra za Kominterno. Podobno navodilo je Kardelj ponovil v pismu Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko z dne 24. aprila 1943 (87). Njena poročila o aktivnostih italijanske vojske so bila zelo natančna in do ure točna (11).

Že 1. marca 1943 je štab Severnoprimskega odreda poslal obveščevalno poročilo Glavnemu poveljstvu slovenske NOV in PO o razmerah v italijanski armadi in o bližnjem državnem udaru v Italiji, ki ga je napisal Maks Rejec. To poročilo je štab Severnoprimskega odreda z dokumentom št. 11 posredoval vodstvu Primorske operativne cone v Tolminskem Lomu, kjer se je takrat mudil vojaški referent Izvršnega odbora OF Franc Leskošek - Luka. Cono sta vodila poveljnik Mirko Bračič - Bradač in politkomisar Dušan Pirjevec - Ahac. Luka je tu dal vodstvu cone napotke, kako naj usmerjajo Katrino dejavnost.

★ Marija, Ilka in Josephine Holzer na sprehodu proti Doljam

Brez popravkov se Rejčeve poročilo glasi: »Po nalogu vojaškega referenta pri Izvršnem odboru sem obnovil stike z informatorko Katro. Poroča sledče: po izjavi generalov v Idriji in Tolminu so dozorele priprave za državni udar v Italiji. Izvesti ga namerava vojska, odnosno vsaj prehiteti vse druge skupine. Ves višji oficirski kader je namreč napravil kompromis s krono ob sodelovanju papeža. Dan državnega udara je določen, dan, ko bo likvidiran Tunis. Vodstvo države bo takoj po udaru prevzela vojska pod vodstvom maršala Badoglia. So to v glavnem sami filoangleži a sami sebe nazivajo »antifašiste«, čeprav so v bistvu popolni predstavniki italijanskega imperializma in hočajo iz tega le karkoli rešiti. Takoj po udaru bi sklenili z Anglijo premirje, potegnili svoje trupe iz Balkana, predvsem iz Jugoslavije in vrgli trupe na nemško mejo za obrambo. Prepričani so, da bodo uspeli revolucionarne sile Italije potlačiti, od vojaških sil pa računajo predvsem na alpine. V pogledu Primorske so vojaški krogi, ki nameravajo izvesti državni udar, deljeni. Večji del pravi, da bo za vsako ceno branil »stare« meje Italije, drugi, da sprejme kakrsnekoli pogoje, ki bi jih Anglija postavila, le da pride do premirja. Kako velike so revolucionarne sile ne ve vojska, niti nam ni mogla povedati Katra.

Vodstvo italijanske vojske je trdno odločeno, da ne pristane na nobeno zahtevo Hitlerja o novih trupah za vzhodno fronto, torej da ne dajo za to fronto niti enega vojaka več. Generali pravijo, da se je z vzhodne fronte rešilo samo nekaj ranjencev, sicer pa je bil pokončan ves italijanski ekspedicijski korpus. Oficirji, ki so

se vrnili iz vzhodne fronte, delajo silno propagando proti Nemcem.

V Afriki so skoraj izključno Nemci. Vendars se Italijani zavedajo, zlasti pa po trditvah vojske, da se pozicije rušijo tudi tukaj. Bolj so oplašeni radi velikega števila Nemcev v Siciliji.

K zadnjim represalijam nad civilnim prebivalstvom na Tolminskem je priporogniti sledeče: zato je prispelo direktno iz Rima 900 specijaliziranih (na Balkanu) karabinjerjev s posebnim polnomočnim dekretom Mussolinija. Vodi jih kolonelo (Garazzi?). Vojska je proti temu protestirala pa vsled posebnega dekreta Mussolinija ni nič opravila. Vojska pa izjavlja, da bo vršila borbe samo proti partizanom, nikakor pa represalij proti civilnemu prebivalstvu.

Tolminski general Mazzini svetuje partizanom, da naj se v primeru ofenzive umaknejo visoko v hribe in da naj med ofenzivo mirujejo.

Zveza Bele garde z vojaštvom na tej strani za enkrat še ne obstoji. Pač pa je izjavil idrijski general, da so mu »dečki od Bele garde« na oni strani mnogo pomagali. Pred nekaj dnevi so dobili vsi župniki in dekani formular z izjavo, ali so za ali proti Beli gardi. Tolminski dekan je izjavil, da se je večina izjavila proti Beli gardi, s katero noče imeti nobenega opravka, ter da bi se preje sprijaznili z nami in nam tudi aktivno pomagali. Tolminski dekan je prepovedal kaplanom vsako vmešavanje v politiko.

Katra bo šla te dni tja kamor je naročil tov. vojaški referent pri izvršnem odboru. Tako ko se vrne bom stopil z njo zopet v zvezo in vam čim podrobnejše poročal ...« (88). Konec tega dokumenta ni ohranjen.

V pismu CK KPS Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko z dne 24. aprila 1943, ki ga je podpisal Boris Kidič - Peter, so navodila za delovanje. V 8. točki tega dopisa naroča: »Ponovno naglašamo, da so za nas in za Deda sila važni oni specialni obveščevalni podatki, glede katerih smo govorili z Matevžem (Anton Velušček - Matevž) in glede katerih je imel nalogo tudi Marko Belin (Anton Pirjevec, rojen 25. junija 1910 v Trstu, živel v Ljubljani, padel na planini Golobar 26. aprila 1943), ko je šel k vam. To linijo je treba na vsak način izgraditi. Poročajte, koliko je že storjenega« (88).

Tudi v kasnejšem dopisovanju med poverjenikom CK KPS dr. Alešem Beblerjem, Antonom Veluščkom in sekretarjem pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko Brankom Babičem z dne 9. maja 1943 navaja Bebler informacijo iz visokih vojaških krogov v Rimu, ki predvideva nemško zasedbo Primorske do septembra tega leta. S to zasedbo se strinja tudi Mussolini. Očitno je bila njegov vir lahko le Ilka (23).

V pismu CK KPS dne 10. maja 1943, ki ga je poslal Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko Edvard Kardelj - Krištof, ta od Pokrajinskega komiteja zahteva razna poročila, med drugim opozarja na zvezo z Rimom, ki jo bo za CK KPS moral posredovati Pokrajinski komite. To povezavo je predstavljala Ilka (23).

Pokrajinski komite KPS za Primorsko je 18. maja 1943, z nadaljevanjem

21. in 25. maja, poslal CK KPS obširno poročilo o vojaškem in organizacijsko-političnem položaju na Primorskem, ki ga je podpisal dr. Aleš Bebler - Primoz. V njem je naslednji odstavek (brez popravkov!): »... Posebej navajamo pismo, ki smo ga dobili od naše informatorke iz Rima. Navajamo ga dobesedno, da si sami ustvarite sodbo o vrednosti njenih informacij: 'Položaj v vrhovih dozoreva vedno bolj, vendar pa se opaža pomanjkanje vsakršne udarnosti teh krogov (gre za višje vojaške kroge). Oni so se pripravljali že v skorajšnjem času na državni udar, toda elementi, ki so na nje računali, so scagali, nasproti pa v političnih manevrih prehiteli. Stari Emanuele noče nikakor odstopiti, mladi Umberto cinca in ne ve, ali bi se držal še Mussolinija, ali bi udarnike podprl. Mussolini, ki je vse ovohunil, je podzel vse korake, da se priljubi dinastiji, se deloma podvrgel in s tem ojačil svoj položaj, ki so ga okrepila že v Italijo došla nemška ojačanja. Voditelji vojaške klike, ki pripravlja državni udar, so imeli že precej detailno izdelan načrt prehodne vojaške diktature in skicirane angleške primerne pogoje. Sedaj se je otresla more dinastija ter sklenila, ne oziraje se na to, pripravljati z večjo gotovostjo državni udar. Glavna kolovodja maršala Badoglio in Graziani govorita, da mora z matematično gotovostjo priti do zloma fašističnega režima v Italiji. Razvoj vojaškega in političnega stanja v Evropi, pretnja druge fronte, o kateri vrhovi v Italiji govore z vso gotovostjo, in v zvezi s tem popolna vojaška nepripravljenost (strahovito pomanjkanje orožja, ogromna neproduktivnost tovarn, grozno pomanjkanje materiala, simpatije ljudstva za sovražnike in 100% nepriljubljenost zaveznika Nemčije, odvratnost do vojne v narodu in med vojaštvom) so sigurni elementi, ki sigurno privedejo do zloma fašizma in uspeha državnega udara. Badoglio in Graziani računata z matematično sigurnostjo na ta zlom in v sigurnost njihovega udara v letošnji jeseni, trdeč, da razvoj ne bo šel preko novembra. Silovito pomanjkanje orožja je najsigurnejši element. Oborožiti ne morejo nikakih kadrov več. Vojaško diktaturo smatrajo za prehodno. Z ozirom na ljudske mase nimajo izdelanega programa. Vojaška diktatura bi bila le kratkotrajna, »da se reši, kar se rešiti da«, pa čeprav bi bila, kot govore, v skrajnem slučaju le kerenčina. Masam nameravajo obljudbiti vse v gospodarskem in socialnem oziru, to je vse »kar je protifašizmu«. Glede Primorja: po vseh možnostih braniti stare meje Italije izpred te vojne. Sicer so sedaj v tem oziru mnogo bolj popustljivi, ker računajo, da jih bo takoj po udaru in premirju zapustilo vojaštvo, ki že sedaj sili domov. Neki general je dejal, da naj v tem oziru Slovenci ne bodo črnogledi, ker bo nadaljnji razvoj v Italiji itak rešil in dozorel tudi to vprašanje. Iz vojaških momentov sledеče: nekaj ojačanj so poslali - sicer slabo oboroženih - v Grčijo. V Jugoslavijo nič. Glede Hrvaške nameravajo v kratkem povlecí vse svoje vojaštvo. Ker je za njih negativno držati tam trupe. - Borbo proti partizanstvu v Primorju mislijo ojačati. V to svrhu bo v kratkem ustanoven v Vidmu nov armadni zbor za borbo proti partizanom. Ali ga bodo sestavljale divizije ali le operativne brigade, še ni sigurno. Za sedaj sta v gornje Soški dolini dve brigadi vsaka z 8.000 mož alpinov. Komandi sta v Tolminu in Idriji. Temu so dodani posebni »nuclei« kvesture'.....'Gornje informacije iz Rima so iz časa pred

padcem Tunisa. Podvzeli smo potrebne ukrepe, da dobimo sveže informacije iz Rima po padcu Tunisa' ....» (24).

Tak tekst prav gotovo ni napisala Ilka, saj skoraj ni mogoče, da bi npr. poznala A. F. Kerenskega in njegovo kratkotrajno predsedovanje začasni ruski vladi septembra 1917, ali pa uporabila izraz scagati, ki se nikoli ni uporabljal na Primorskem. Bebler je njeno poročilo očitno nekoliko prilagodil, povzel pa njegove bistvene navedbe.

Po Medvedovem odhodu v partizane oktobra 1942 je zvezo krajši čas ohranjal Anton Kragelj, najstarejši Jožefov brat, rojen 3. februarja 1891 v Zatolminu. Poročila je prenašal v bunker na Španah nad Zatolminom, kjer jih je predajal Andreju Kavčiču - Kovaču. Sporočila sta v Zatolmin nosila tudi Helena Devetak ali Ivan, Janez Kavčič, mladoletni sin Andreja Kavčiča (9, 10). Ko je Andrej Kavčič odšel v ilegalno, so Anton in terenke v začetku februarja 1943 vzpostavili zvezo z Maksom Rejcem, saj je Ilka za nadaljnje stike zahtevala intelektualca (87). Če se Ilka in Rejec nista mogla sestati, je povezavo med njima vzdrževal Anton Kragelj, ki je bil za prenos sporočil primeren zato, ker je pogosto z vozičkom, koreto, odhajal po krmo za živino na travnike pri Tolminu. Pod travo je pripeljal v Zatolmin tudi hrano, sanitetni material, tobak in ostali potrebni material, ki se je zbiral v Tolminu pri Zarliju. Bil je razgledan, znal je nemško, zato se je z njim že prej rada pogovarjala gospodična Holzer in tudi sestre Devetak (47).

Ilka je po Medvedovi smrti zaradi varnosti dobila novo partizansko ime Marta (11). Njene informacije so bile tako usodnega pomena in prese netljive, da jim sprva VOS ni hotel verjeti. Kmalu so se izkazale za točne, saj je napovedala aretacije aktivistov OF, pohode italijanske vojske in zloglasni rastrellamento – pregledovanje in čiščenje terena, poročala je o političnem razpoloženju visokih vojaških krogov v Italiji, o njihovih načrtih in reakcijah na dogodke v svetu, o vrsti in številu vojakov v Julijski krajini ipd. Za vodstvo narodno-osvobodilnega gibanja (v nadaljevanju NOG) je bilo najpomembnejše poročilo, ki ga je posredovala preko Šavlja, da bo italijanski vojaški vrh po padcu Tunisa organiziral vojaški udar in začel pogajanja z zavezniki. Ta podatek je centralna komisija VOS posredovala tudi Kominterni. V Rimu je maja 1943 izvedela, da nameravajo Nemci takoj po zlomu fašizma okupirati važnejše province Italije, med njimi Primorsko (87). Maja 1943 je poročala o stališčih monarhije, kralja Viktorja Emanuela III. in njegovega sina Umberta II, vojaških krogov, maršala Pietra Badoglia in maršala Rodolfa Grazianija do političnega in vojaškega položaja v Italiji. Poročala je o slabih oborožitvih italijanske vojske, načrtih italijanske vojske na Primorskem, kjer bi morali Italijani braniti meje izpred vojne, o mnjenju nekega generala, da bo v Italiji dozorelo tudi vprašanje Slovencev, o okrepljenem boju proti partizanom, za kar bo ustanovljen v Vidmu nov armadni zbor, o oceni italijanskih vojaških krogov o situaciji v severni Afriki, kjer pričakujejo polom itd. Tako je partizansko

★ Osebna izkaznica Ivanke Klinkon,
Tomažičeve iz Tolmina, ovitek in notranjost

vodstvo še pred ustanovitvijo zvedelo, da bo v Vidmu oblikovan 24. armadni zbor, ki bo od 23. tržaškega prevzel boj proti partizanom na severnem delu Primorske. Ta armadni zbor je bil oblikovan konec maja 1943, njen del je bila tudi 3. alpinska pohodna brigada, ki je imela sedež v Tolminu (87).

Ilka je poleg širših obveščevalnih podatkov, pomembnih za vodstvo slovenskega NOG, pomagala tudi pri drugih akcijah. Tako je npr. prenesla operacijski medicinski instrumentarij iz Gorice v Tolmin in ga predala na javki, od koder je prišel v partizanske sanitetne enote. Iz Tolmina je skupaj s sestro posiljala zbrano hrano in opremo za partizane v vozovih, ki so v Zatolmin vozili seno iz Devetakovih travnikov pri Tolminu in ga zato italijanske kontrole niso pregledale ali mogle najti ipd. (11).

Od poveljnika 3. alpinske pohodne, mobilne brigade, ki je imela sedež v Tolminu, generala Luigija Masinija, je dobila informacije o planirani veliki čistki terena v Baški grapi. Tako je italijanska vojska 3. in 4. marca 1943 v sklopu te vojaške operacije izvedla napad na Kneške Prode, saj so Italijani izvedeli, da je tam zbirni center za nove partizane in vodstvo Severnoprimskega odreda (v nadaljevanju SPO). V načrtu so imeli skupno akcijo z Nemci, ki bi morali z bohinjske strani zapreti prehod čez Rodico, planino Suho in prelaz Globoko, kjer so zaradi varovanja meje z Italijo že imeli svoje enote. O tem napadu je Ilka obvestila partizane. Dan pred napadom je nad Prodi krozilo italijansko izvidniško letalo – dvokrilec in večkrat v nizkem letu preletele partizanski tabor. Partizani so tabor, v katerem je bilo okoli 300 neoboroženih novincev in blizu 100 oboroženih pripadnikov 1. tolminskega bataljona SPO, pravočasno izpraznili in italijanski napad ni bil uspešen. Novinci so v

- ★ Ilka s psom na vrhu Zatolmina
- ★ Marija, odvetnik Vogrič, Lenka, Ilka

★ Spominska plošča v današnji Rutarjevi ulici na hiši številka 10

treh skupinah z oboroženim spremstvom odšli na Dolenjsko, štab SPO in manjše število partizanov pa so se umaknili pod Peči. Italijani so barake, v katerih so bivali partizani, zažgali. Te barake so postavili gozdni delavci pred vojno in v letu 1941 za svoje bivanje pri izkoriščanju gozda in spravilu lesa po žičnici v dolino h Kneži za italijanskega trgovca z lesom (11, 13).

V italijanski obveščevalni službi so se začeli kopicičiti sumi o Ilki, vendar je vse zatrl general Masini, ki je pogosto obiskoval sestri Devetak (9). Pri njiju je tudi na skrivaj poslušal radijske postaje, posebej tisto, ki je oddajala iz Londona (83).

Edo Brajnik - Štefan, eden vodilnih članov centralne komisije VOS, je 11. julija 1943, ko je nekaj časa deloval na Primorskem, svoji nadrejeni Zdenki Kidrič poročal o Ilki takole: »Je zelo zavedna Slovenka, a proti komunizmu. Sovražnega razpoloženja do OF še nismo zasledili. Zvezo z njo drži član OK (okrožnega komiteja), partijec, ki je legalen. Direktne zveze z našimi noči imeti.« Avgusta 1943 v dopisu Kidričevi pravi: »Kot je videti, bo naša glavna opora Marta. Po padcu fašizma se je temeljito spremenila in stalno dobavlja dobre podatke.« (25)

Ilkina obveščevalna poročila niso ohranjena. Bila so pisana na majhne koščke papirja in zvita v cigarete ali drugo skrivno embalažo. Vsaj eno je prišlo v roke italijanskim vojakom, saj so ga prevedli in z njim dokazovali globoke zveze partizanskih obveščevalcev v italijanskem vojaškem vrhu (20). O njeni pomembni obveščevalni dejavnosti zvemo posredno iz poročil okrožne komisije centralni komisiji VOS, iz medsebojnih dopisov najvišjih organov vojaškega in političnega vodstva odpora in pričevanj aktivistov ter terencev.

Ilka v Osvobodilni fronti

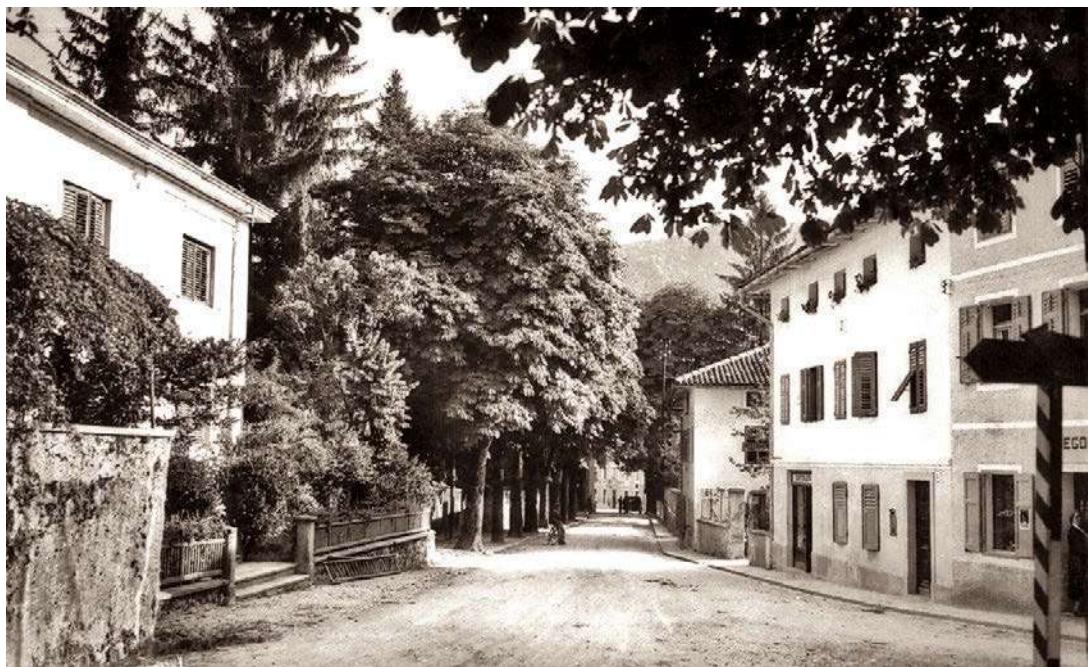

Po ustanovitvi prvih dveh odborov OF v Zatolminu in Volčah konec leta 1941, ki sta bila postavljena po vzoru partijskih in tigrovskeih trojk, je potekalo več pripravljalnih sestankov, da bi tudi v Tolminu vzpostavili odbor OF. Zatolminska aktivista Andrej Kavčič - Kovač, Gugala in Franc Šavli - Medved, Šavlňov, sta določila v Tolminu dve trojki, v katerih so bili Ivan (Ivo) Bravničar, Škojlerč, mizar, rojen 15. avgusta 1912, Radko Filli (Fili), Ahmetov, knjigovez, rojen 24. aprila 1911, Anton Sivec, Bajtov, steklar, rojen 23. januarja 1911 v Tolminu in Franc Prezelj, Šviliškojev, trgovec, rojen 27. decembra 1909, Karel Batistutta (Batistuta), gostilničar, rojen 7. julija 1888 v Gorici in Branko Gaberščik, tekstilni tehnik, Podšolar, rojen 27. marca 1912 v Tolminu, umrl 31. januarja 1945 v taborišču Buchenwald (34). Vsi so bili prej člani Komunistične partije Italije (v nadaljevanju KPI).

Že 2. februarja 1942 je potekal v Zatolminu, v Šavlijevem čebelnjaku, zadnji pripravljalni sestanek, ki mu je 5. februarja, v skladišču čevljarske delavnice Jožeta Šorlija v Tolminu, sledila ustanovitev tolminskega krajevnega odbora OF. Nekateri štejejo 2. februar za dan ustanovitve odbora; tako je napisano tudi na spominski plošči. Na tem sestanku sta bila Zatolminca Franc Šavli - Anton Medved kot predsednik in Andrej Kavčič - Kovač kot tajnik okrožnega odbora OF. Tolminci so bili: Radko Filli, ki je bil kot predsednik krajevnega odbora zadolžen za gospodarsko dejavnost, Ivo Bravničar, sprva zadolžen za zbiranje denarnih sredstev, potem vojaški referent, Franc Prezelj (Presl), zadolžen za poslušanje radijskih sporočil in prenašanja le-teh drugim oziroma referent za propagando, Toni (Anton) Sivec, zadolžen za zbiranje vojaških informacij, potem referent za prehrano.

Glavni organizatorji OF na Tolminskem so bili v tistem času: Franc Šavli - Medved, Andrej Kavčič - Kovač, Gugala in Miha Leban - Ciril, po domače Tapalov iz Poljubinja, rojen 23. novembra 1901, padel kot borec Gradnikove brigade 12. junija 1943 na Logarščah. Ti so kmalu razširili organizacijo tudi v druge kraje Tolminske. Kot je bilo že omenjeno, so jo najprej iz Zatolmina razširili v Volče (8). Posamezni člani tolminskega odbora so se večkrat sestajali v Tolminu pri Filliju, Bravničarju, tudi na cerkvenem podstrešju ali v centrali v Zatolminu, od koder se je vodila tolminska organizacija OF. Odbor se je dopolnjeval in spreminjal. Pridružili so se Jakob Bravničar, uradnik, Škojlerjev, rojen 12. julija 1900 v Tolminu, Teodor Tuta, klepar, rojen 27. decembra 1885, Jožef (Josip) Zarli, uradnik, rojen 23. decembra 1896, Ciril Šavli, potujoči mlekarski učitelj, rojen 9. februarja 1893 v Dolu pri Čepovanu, Slavko Gruden, šofer, Pikatoncev, Jože Fratnik, rojen 1884 v Gorenjem Logu, Rajko ali Rajmond Šavli, mizar, rojen 26. avgusta 1902 na Slapu in Jožef Šorli.

Sprva niso vključili deklet in žena, a drugi polovici leta 1942 so sestavili ženski odbor, v katerem so bile Silva ali Silvestra Bajt, Jakopova, čevljarka, rojena 1. februarja 1919, kasneje poročena Pfajfar, Dora Gabrščik, Bajtičeva (Bajtičeva) rojena 28. oktobra 1926 v Tolminu, kasneje poročena Kavčič, Alojzija ali Lojza Šorli, Strojceva, trgovka, rojena 22. julija 1885 v Bači pri Podbrdu, Marija Bevk - Zora, Marija ali Mici Rejec, Kovačeva, šivilja, rojena 15. oktobra 1895 v Tolminu, Ivanka (Ivana) Rejec, Kovačeva, šivilja, rojena 16. junija 1897 v Tolminu, Marica ali Marija Šorli - Jasna, kasneje poročena Tuta, rojena 6. novembra 1913, hčerka Alojzije Šorli in Ilka Devetak Bignami - Katra (11, 34, 35). Te so v organizacijo povezale tudi Marijo ali Mici Fon, trgovko in gostilničarko, rojeno Kavčič, 6. novembra 1907 v Črnem Vrhu nad Idrijo, Heliodoro ali Dorko Kuk, Traflonovo, gospodinjo, rojeno 3. julija 1906 v Tolminu, Adrijano Klinkon, rojeno 11. novembra 1922, Marijo Bajt, Jelerjevo, šiviljo, rojeno 24. junija 1913, kasneje poročeno Kobal, Zorko ali Zoro Bajt, Jakopovo, šiviljo, rojeno 18. februarja 1920, Doro Fili, rojeno 6. februarja 1910 in Ivanko Kosmač - Sonjo, poštno uslužbenko, rojeno 24. decembra 1921 na Slapu ob Idrijci, kasneje poročeno Hvala (11). Prvi tolminski odbor OF je pridobil nove člane in podpornike, ki so se zavzeto lotili dela. Zbirali so denarna sredstva, obleko, obutev, sanitetni material, tobak, strelivo, hrano in drugo in vse skupaj spravljali v Zatolmin, od tam pa v skrito skladišče na pobočje Vodil vrha, v kraj Skočidol, od koder so navedeno dobivali prvi partizani (38). Prvi podporniki v denarju in blagu so bili: Franc Prezelj (Presl), Alojzija Šavli, rojena 18. junija 1909 v Ušniku (Čiginj), Marica Šorli - Jasna, Amalija Presl, Kranjčeva, rojena Širca 25. novembra 1909 v Dutovljah, Oskar Gabrščik mlajši (Gabršček), rojen 5. novembra 1895, Modrianov, zadnji slovenski tolminski župan po prvi vojni, Jožef Šorli, Marija Piuk (Pivk), rojena 29. septembra 1908 v Idriji, pekarska delavka in Marija Gabrščik, Podšolarjeva, rojena Hrast 2. februarja 1888 (34). Decembra 1942 se je vršil prvi skupni sestanek moškega in ženskega odbora OF pri Dorki Kuk.

- ★ Na levi Devetakova hiša, slikana pred drugo svetovno vojno, današnja Gregorčičeva ulica v smeri proti hotelu

Miha Leban - Ciril iz Poljubinja je naročil Marici Šorli in Silvi Bajt naj delujeta tudi po vaseh. 6. februarja 1943 sta organizirali sestanek v Poljubinju, ki sta ga vodila Maks Rejec in komisarka 4. čete, Baške, Soškega odreda, Anica Strle. Naslednji sestanek bi moral biti na Prapetnem. Pred tem so aretirali Marico Šorli in nato še druge aktiviste OF v Tolminu. Sestanek na Prapetnem sta zato izpeljala 8. februarja Maks Rejec in Anica Strle sama (11).

Na sestanku v Šorlijevi kleti so se dobili v oktobru 1942: Ilka, Jožef Šorli, Franc Brešan - Orel, Matjon, rojen 2. decembra 1904 v Javorci v Pologu in Josip (Jožef) Zarli - Blaž. Blaž je Ilki predal podatke, ki jih je dobival od narednika iz kasarne v Tolminu, ki je pri njem nabavljal tobak. Ta mu je povedal, kakšno in koliko orožja imajo, kje ga hranijo, koliko vojakov je v kasarni ipd. Zarli je risal tudi skice mesta Tolmina in na njih označil okupatorjeve utrdbe in postojanke, kar je omogočalo partizanske napade nanje in neopažene prihode in odhode aktivistov iz Tolmina. Z Ilkinom povezavo s skupino VOS so ti podatki prišli do partizanov.

Skupina VOS, preko katere so šla Ilkina poročila in obvestila, je imela sedež med planinama Dolga Črča in Laška Seč nad Pologom. Štela je 8 do 10 mož. Vodil jo je Ignac Rutar - Daki, Pologarjev iz vasi Krn, navodila za njeno delovanje pa je dajal Jožef Kragelj - Kremen. Imenovala se je karavla št. 1. Skupina se je aprila 1943 priključila kurirjem in preoblikovala v P 23. Daki, rojen 13. julija 1907, je padel kot kurir 13. junija 1944 v nemški zasedi pri Vrsnem (11).

Tolminski odbor OF je deloval do 24. februarja 1943, ko so Italijani aretirali 35 ljudi s Tolminske; najprej Iva Bravničarja in Radka Fillija, potem v množični čistki partizanskih sodelavcev v Tolminu, Zatolminu in drugih vseh še ostale člane odbora. Te aretacije so bile verjetno posledice izdajstva in so spodbudile v tolminskem rajonu OF vzpostavitev najprej komisije in potem skupine VOS OF, ki je skušala odkriti in kaznovati izdajalca ter tako zaščititi aktiviste.

V Trstu, v ulici Bellosguardo, so mnoge aktiviste mučili na zloglasni »kišti«, da bi izsilili podatke ali priznanja. Ljudje so morali goli ležati na zaboju tako, da jim je glava na eni strani visela navzdol, napeti so bili preko zoba, na drugi strani pa so se z nogami komaj dotikali tal. Tolkli so jih vsepov sod, najraje po spolovilih, da so preživeli imeli posledice vse življenje (34). Za Ilko niso izvedeli.

Maja 1943 je bil formiran nov odbor, imenovan Krajevni narodnoosvobodilni odbor (KNOO) OF, v sestavi Jožef Zarli (Carli) - Blaž kot vojaški referent, Teodor Tuta, Mici oz. Marija Fon, Pavla Kragelj, Petrinova, rojena Lipušček, 5. decembra 1925 v Zatolminu, Jakob Bravničar, Ivan Kavčič, Mojšč, rojen 12. oktobra 1900 na Ljubinju (34). V njem zaradi varnosti ni bilo Ilke (11). Odbor se je prvič sestal v Zagrebenu, približno tri kilometre nad Zatolminom proti Pologu, tam, kjer je bila v prvi vojni postaja avstro-ogrskih žičnic za oskrbovanje fronte. Posamezne člane tega odbora so tudi aretirali in zaprli, vendar se je odbor vedno znova dopolnjeval z novimi člani, npr. Jožefo, Pepco Lesjak - Bojano, rojeno Klinkon 28. april 1914 v Zatolminu, Dorko Kuk, Francem Logarjem, Ficom, Ivanom (Jankom) Červom (Črvom), mizarjem, rojenim 7. maja 1891 na Šentviški Gori, Alfonzom Štrukljem in drugimi. Ilka je bila ves čas tesno povezana s člani odbora.

Ilka po kapitulaciji Italije

Ob kapitulaciji Italije se je Ilka dogovorila z italijanskim generalom Luigijem Masinijem, da se bodo italijanski vojaki umikali skozi Zatolmin in tam partizanom oddali orožje italijanske postojanke v Tolminu. O kapitulaciji Italije je obvestila Andreja Kavčiča - Kovača dva dni pred njeno javno objavo, torej 6. septembra, in mu naročila, naj pride v Tolmin v stavbo prezidija in se o podrobnostih predaje orožja dogovori z Masinijem. Kovač je ta razgovor opravil, pri odhodu iz stavbe pa že srečal nemško patruljo, ki je prišla v Tolmin (38). Masini je ves čas svojega službovanja pogosto obiskoval sestre Devetak. Od njega je Ilka izvedela za načrtovane akcije italijanske vojske proti partizanom, obenem pa spoznala generalovo protifašistično usmeritev.

Po kapitulaciji Italije je bila Ilka izvoljena v KNOO OF Tolmin, vendar je zaradi konspiracije redko hodila na sestanke. Devetakov avtobus je bil pred nemško zasedbo kasarne v Tolminu na razpolago aktivistom za prevoz orožja in materiala iz nje v Zatolmin in v bližino partizanskih skladišč.

Ilka se je 5. decembra 1943 udeležila sestanka delegatov odborov OF iz 23 tolminskih vasi na Lazu nad Tolminskimi koriti, kjer so razpravljali predvsem o organizacijskih problemih. Delegati iz Tolmina so bili trije: Ilka, Alfonz Štrukelj, Kodrčev, rojen 2. julija 1894 v Tolminu, po vojni znan kot kulturni delavec, in Josip Zarli - Blaž. Nemški obveščevalni organi so preko domobrancev dobili informacijo o večini udeležencev sestanka, tudi o Ilki, kar je bil verjetno eden od vzrokov posebne pozornosti, ki jo je bila potem deležna, saj je bil dokaz, da je tesneje povezana z OF, kot so do takrat domnevali (10). Ilka je postala tudi manj previdna v stikih z VOS. Če so spočetka lahko

stopali v stik z njo le redki, se je v letu 1944 večkrat sestala s funkcionarji OF in VOS, pri tem pa je bilo več posrednikov. Eden med njimi je bil Anton Manfreda - Hrast iz Poljubinja, kmet, rojen 23. maja 1902, ki mu je posredniško vlogo namenil Janko Manfreda - Savo, njegov sorednik. Hrast je v začetku leta 1944 pripeljal Ilko na sestanek, ki se je vršil nad Poljubinjem v dolini Godiče, kjer se je srečala s »*pomembnim funkcionarjem*« in Savom, ki je bil takrat načelnik VOS za Baško okrožje (78). V spominih posameznikov se Ilka v tem času omenja kot »*ne-ustrašna*«.

Aprila 1944 so Nemci arretirali aktiviste OF iz Kanala, jih odpeljali v Tolmin in zaprli v nek zelo majhen in tesen prostor, očitno v poslopje vojaškega poveljstva. Po vojni so pripovedovali, da so v zaporu zavzeto poslušali slovenske pesmi, ki so jih slišali skozi okno; prepevala jih je ena izmed Devetakovih hčera, Marija ali Ilka (80).

Ilkina aretacija in smrt

20. septembra 1943 je prišlo v Tolmin večje število Nemcev. S tanki in oklepni vozili so hoteli prodreti tudi v Zatolmin in Dolje, a so partizani podrli na cesto drevesa in prekopali ceste z jarki, da to ni bilo mogoče. Novi partizani, ki jih je po kapitulaciji Italije mobilizirala OF v Tolminu in sosednjih vaseh, so se zbirali v Zatolminu kot Šavljiev bataljon in se umaknili v Gabrje, prešli Sočo ter se pomaknili proti Brdom. Med premikom se jim je pridružilo toliko novih partizanov iz bližnjih vasi in pobeglih iz italijanskih taborišč, da je enota narasla na več sto ljudi. Postali so branilci meje Kobariške republike na njenem južnem delu.

Kmalu po kapitulaciji Italije, novembra 1943, se je v Tolmin preselilo vodstvo nemške enote gorskih lovcev z Mosta na Soči in nekaj glavnih oficirjev se je nastanilo v Devetakovi hiši. Mestno poveljstvo, Ortskommandantur Tolmein, je bilo sprva v nekdanjem dekliškem zavodu v Zalogu, kjer je danes Varstveno delovni center. Po napadu partizanov na Tolmin poleti 1944 so se preselili v hišo nasproti Devetakove, v dotedanji italijanski tako imenovani prezidiju, poveljstvo vojaških sil v Tolminu, kjer je bil tudi štab nemške pehotne, ki je bila nastanjena v fantovskem dijaškem domu pri sotočju Soče in Tolminke. Sovražne sile so štele v Tolminu do 1000 mož. Italijanske enote so bile nastanjene v kasarni. Domobranci so bili po formiraju spomladji 1944 nastanjeni v stavbah ob današnji Prešernovi ulici, nekaj manjših nemških skupin je bilo tudi po hišah. V Tolminu so bili nemški vojaki iz 1. čete 139. polka 188. rezervne divizije gorskih lovcev s sedežem v Sežani pod poveljstvom poveljnika Hansa von Hässlina. Četa je imela sprva sedež v Podbrdu in na Mo-

stu na Soči. Znak divizije je bil rjav kozel. Poleg Nemcev so jo sestavljali prostovoljci, vojni ujetniki ali pa deserterji iz Rdeče armade iz osrednje Azije, večinoma Čerkezi, ki so jim naši ljudje zaradi videza, poševnih oči in poudarjenih ličnic, rekli »*mongolci*«. Četa je imela nalogu, da zavaruje prometnice, predvsem železnico, na relaciji Podbrdo–Gorica. Gorski lovci so bili s Tirolske in Sudetov. Tirolci so bili zmerni in niso kazali sovraštva do civilnega prebivalstva, medtem ko so bili sudetski Nemci, ki so sestavljali minometno enoto čete, ki je bila v Tolminu, zagrizeni nasprotniki partizanskega gibanja (35).

Poleg teh je bila v Tolminu še domobranska postojanka, v kateri je število pripadnikov nihalo od okoli 100 do nekaj nad 20 tik pred koncem vojne. V Tolminu so imele sedež še druge enote; npr. Gestapo (Geheime Staatspolizei – tajna državna policija), enota 1. bataljona 10. SS policijskega polka z glavnim štabom v Trstu. V Tolminu je imela sedež na sedanjem Trgu 1. maja, v hiši Andreja Vrtovca, posestnika in trgovca, kjer je bil prej sedež italijanskih orožnikov, karabinjerjev, sedaj policijska postaja. Tam so bili zapori, kjer so ujete partizane, aktiviste, terence in podpornike odpora zaslijevali, mučili in ubijali. Vozili so jih s širšega območja Tolminskega in Kanalskega; marsikaterega so mučili do smrti in ga zagrebli kar na velikem dvorišču (31).

V kasarni so delovale zaledne službe za vse enote. Nemška 1. četa 139. rezervnega gorskega polka je poveljevala in nadzirala italijanski 15. obalni bataljon (15. Battaglione Italiano Fortificazione Costiera), po italijanskem imenovanju bersaljerski bataljon B. Mussolini (1. Battaglione Volontari dell 8. Regimento Bersaglieri), ki je varoval železniško progo med Podbrdom in Avčami. Ta bataljon je bil sestavni del 5. alpinskega polka Tagliamento, s prvotnim sedežem v Vidmu, potem v Tolminu. Poleg omenjenega bataljona bersaljerjev sta ga sestavljala še dva bataljona alpinov. Leta 1944 je bataljon bersaljerjev štel nad 700 mož in je bil razporejen ob železniški progi med Podbrdom in Avčami. Poveljstvo bataljona je bilo sprva v Tolminu, kasneje na Mostu na Soči (Sv. Luciji). Tretji bataljon alpinov tega polka je varoval progo od Avč do Gorice in je imel poveljstvo v Kanalu. Poveljstvo polka je bilo do marca 1945 v tolminski kasarni, kjer je bilo tudi poveljstvo drugega bataljona, v marcu 1945 pa se je preselilo v Špeter z drugim bataljonom, ki je bil potlej razporejen na relaciji Čedad–Kobarid. Preselil se je zato, ker je zavezniška aviacija 7. ali 10. februarja 1945 uspela zrušiti veliki železniški most v Ajbi čez Sočo, ki ga ni bilo mogoče hitro popraviti, zato bohinjska železnica ni bila več uporabna v celi dolžini in ni potrebovala toliko zaščite. Ena četa tega alpinskega bataljona je imela do konca vojne poveljstvo v tolminski kasarni, saj je imela vod v kasarni na Čiginju. Po vojni je bil v hiši prezidija dijaški dom, nato glasbena šola in stanovanja, potem so jo porušili in zgradili stanovanjski blok (8, 13, 35).

Poveljstvo nemške enote, ki je varovala progo Jesenice–Gorica in je bilo nadrejeno tudi enoti v kasarni v Tolminu, je bilo sprva na Mostu na Soči. Ilka je večkrat šla tja in posredovala za zaprte domačine. Ni pa imela več možnosti dobiti takih podatkov kot v času italijanske oblasti, zato v obveščevalnem pogledu ni bila več tako aktualna. Kljub temu je še delovala njena povezava preko P 23 do Kobariškega vojnega področja. Poleg nje sta bila pomembnejša obveščevalca v Tolminu Josip Zarli in Amalija Presl (11).

Januarja 1944 so jo domobranci ovadili Nemcem. Ovadbo je domnevno spodbudil tolminski župnik Josip Vodopivec, ki je k njej nagovoril dr. Alojza Vogriča (11). Vogrič, doma iz Slapa ob Idrijci, pravnik, organizator domobranstva na Tolminskej, je bil skupaj z Vodopivcem pred vojno in med njo pogost gost v Devetakovi hiši. Vedela sta za Ilkina stališča do OF, vendar sta spočetka menila, da z delovanjem OF ni povezana. Vodopivčev odnos do nje se je pokazal tudi kasneje, ko na prošnjo sestre Marije ni hotel posredovati za njeno izpustitev (9, 11, 83).

Nemci so jo najprej opazovali, zalezovali in zbirali podatke o njenem delovanju, 21. junija 1944 so jo za tri tedne zaprli v Gorici, potem pa deportirali na Poljsko v taborišče Auschwitz. Od doma so jo odpeljali policisti iz Gorice, med katerimi so bili Slovenci – verjetno mobilizirani Štajerci v nemško vojsko iz Maribora – in ji odhod od doma prikazali kot rutinsko zaslišanje, s katerega se bo hitro vrnila. Po neuspelem prepričevanju župnika Vodopivca, da bi posredoval, jo je sestra Marija poskušala rešiti s posredovanjem znanke, ki je bila uslužbenka pri nemški administraciji v Gorici, a je bilo prepozno, saj je bila že na vlaku za Auschwitz (9).

Taboriščna evidenca kaže prihod Ilke v Auschwitz v avgustu (57). Iz Auschwitza se je domačim javila z dopisnico, na kateri je zatrjevala, da se ima dobro. To, da se imajo dobro oziroma se dobro počutijo, so morali domov pisati vsi taboriščniki, vendar je bilo važnejše, da so domači vedeli, kje je. Tudi v Auschwitzu je pokazala svojo humanost, ko je skušala pomagati drugi taboriščnici, ki je onemogla ležala v eni izmed barak. Zaradi obiska pri njej je nekoliko zamudila na nepričakovani apel svoje barake. Da se je z zamudo priključila vrsti, so opazile paznice, niso pa videle, katera je to bila. Zahtevalo so, naj se zamudnica javi in zagrozile, da bodo morale vse zapornice gole stati na mrazu. Javila se je. Pomanjkljivo oblečeno so za kazen za več ur privezali za drog in jo tako izpostavili hudemu mrazu. Zbolela je in 16. decembra 1944 umrla.

Preživele interniranke so pripovedovale, da so paznice zaradi zamude na apel zapornice pretepale do nezavesti. O tem dogodku in njeni smrti je sestri Mariji poročala ena od sojetnic, ko se je po koncu vojne vrnila domov. Povedala je tudi njeni taboriščno (lagersko) številko, ki jo je imela vtetovirano na podlakti, in sicer 86987. Obstaja tudi pričevanje sester Antonije in Marije

Kirn iz vasi Čelje pri Ilirske Bistrici, da sta bili do oktobra 1944 skupaj z Ilko v taboriščni baraki (57). Njen mož Ricardo Bignami je trdil, da so nanjo naščuvali pse, ki so jo ogrizli, kar jo je dodatno oslabilo, da je za posledicami umrla (65).

V taborišču so večurni jutranji in večerni apeli, ki so bili ob vsakem vremenu in različnem času, predstavljali za mnoge usoden preizkus volje in vzdržljivosti. Zapornice so morale vstajati ob štirih zjutraj. Zajtrku, ki je obstajal iz mrzlega čaja, je sledil jutranji apel, ki je trajal tudi do štiri ure, ob nedeljah in praznikih pa skupen apel za celotno taborišče, ki je trajal od 8 do 20 ur, vmes pa še kak nenanovedan. Koncentracijsko taborišče Auschwitz, polsko Oświęcim, je bilo v sotočju med rekama Sola in Visla v današnji Poljski. Dograjeno je v letu 1943 obsegalo s posestvi vred kakih 40 km^2 . V njem se je zvrstilo okoli 140.000 jetnikov, žensk in moških, od tega 24.000 Jugoslovjanov, 2342 Slovencev, večinoma žensk, od katerih 1331 taborišča ni preživelno (66).

Ilkin življenjski sopotnik Riccardo Bignami

Riccardo Bignami se je rodil 28. maja 1891 v Salussoli v Piemontu, umrl leta 1965 prav tako v Salussoli. Po službovanju v Tolminu in nekaterih drugih krajih v severni Italiji ter po napredovanjih je bil v kraju Bassano del Grappa imenovan za poveljnika šole za rezervne častnike alpinskih enot, nato v Bolzanu za poveljnika vojaške šole, imenovane Bataljon Bolzano. 1. aprila 1941 je napredoval v polkovnika in postal poveljnik 1. padalskega polka, ki je imel sprva tri bataljone, kasneje še tri bataljone in spremljajoče enote, med njimi artilerijski topovski padalski polk.

Prvi bojni nastop teh sil je bil 30. aprila 1941, ko so Nemci napadli Grčijo. En bataljon se je kot desant spustil na otok Kefalonijo in ga zavzel brez odpora, nato zaplenil še nekaj grških ribiških ladij in deloval še na otoku Zante in Itaka. To je bil edini padalski nastop italijanskih padalcev v drugi svetovni vojni. En padalski bataljon je bil poslan v Libijo julija 1941 in bil uničen v gorah Jebel Akbarja, med 18. in 20. decembrom 1941.

Prvega septembra 1941 je bila ustanovljena padalska divizija iz dveh polkov padalske pehote in enega topniškega polka. Proti koncu 1941 in v začetku 1942 je divizija narasla še za en polk; diverzantskega in z minometno baterijo pod skupno komando generala Francesca Sapienza, ki ga je kasneje zamenjal general Enrico Frattini. Oborožitev je bila lahka, saj naj bi bile enote hitre in operativne. Padalci so bili oboroženi s polavtomatskimi puškami, saj so predvidevali, da padalci zavzamejo cilj in ga čim prej prepustijo redni

★ Riccardo Bignami po vojni

pehoti. Začeli so se pripravljati za operacijo, imenovano C3 - invazijo na Malto. Nemško ime operacije je bilo Herkules. Načrtovana je bila zaradi angleškega ogrožanja italijanskih konvojev v severni Afriki. Morala bi biti junija 1942, a je bila odpovedana zaradi ocene, da bodo zavezniki –Angleži in Američani v Afriki – kmalu poraženi. Enoto so bile julija kot Severnoafriški korpus dane na razpolago Nemcem, generalu Erwinu Rommlu, po napredovanju pri obleganju Tobruka. Rommel je od zaveznikov Italijanov zahteval pomoč dobro iznjene pehotne. Italijanski generalštab je odločil, da pošlje padalsko divizijo, da pa eno padalsko enoto ohrani v Italiji kot zametek nove padalske divizije. Padalsko divizijo so poslali v Libijo, polk, ki je ostal v Italiji, je imel poslej posebno pot. Že pred kapitulacijo Italije se je oblikoval v padalsko divizijo Nembo. Njegovi deli so se zapletali tudi v boje s partizani v Soški dolini (84, 63).

Padalci so v Afriki spremenili oznaake, številke in nazine verjetno zato, da bi preslepili angleško obveščevalno službo. Sprva so jih imenovali Cacciatori di Africa, afriški lovci, potem 185. padalska pehotna divizija Strela, Para infanteria divisione Folgore. Po prihodu v Afriko so opustili besedico para, saj bi bila v posmeh dejanskim nalogam enote. Na pot v Afriko so se nekateri odpeljali z letali, večina pa po dolgi in utrujajoči poti s kamioni ali vlakom čez Balkan in nato z ladjami iz Grčije do Fuke, kamor so prispeли 18. julija. S seboj so nesli tudi padalsko opremo. V Afriki so dobili povelje, da odstranijo vse padalske oznaake z uniform, npr. krila, in vrnejo padalsko opremo v Italijo z izgovorom, da morajo delovati v skrajni konspiraciji. Konec je bilo upanja na posebno vlogo, elitnost enot in desantno delovanje.

Enote so v začetku avgusta nastanili v El Dabi. Štele so 3000–3500 izjurjenih padalcev. Po nekaterih podatkih 3500 padalcev in 1000 drugih vojakov: bataljon diverzantov, en pehotni bataljon divizije Pavia in še nekaj drugih služb, skupaj 5200 mož, kar je za pehotno divizijo malo. Določili so jim varovalno območje kot bi bili pehotna divizija z 8–10.000 mož. V začetku avgusta 1942 je enota prvič prišla v stik s sovražnikom – Angleži. Napad na Angleže je bil ob podpori nemških oklepnikov pri Al Am Halfi, kjer so morali vojaki delovati v 6-dnevнем pospešenem maršu, pogosto teku, saj divizija ni imela prevoznih sredstev. Bitko so zato Italijani poimenovali: bitka 6 dni teka. Pomembno so prispevali k zavrnitvi britanskih napadov v sektorju Himajmat.

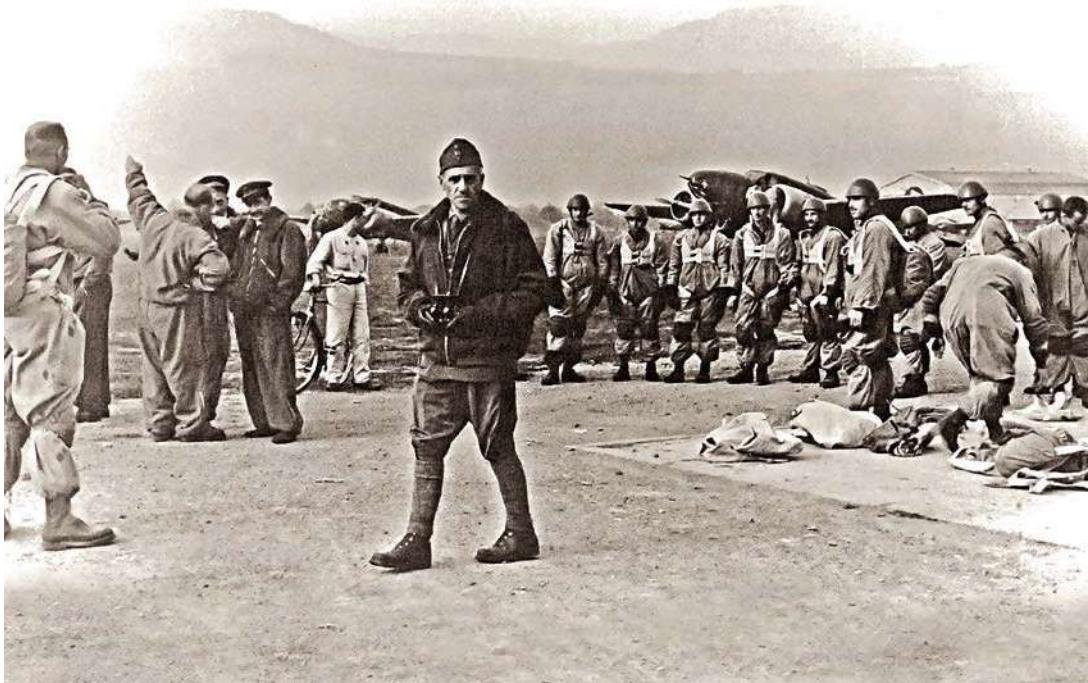
Ker niso bili usposobljeni za dolga pešačenja in niso bili vešči bojevanja v puščavi, so imeli velike izgube, za cel bataljon. Seveda je z vojaškega stališča škoda uporabiti iznjene padalce za pehotne operacije, kar se je italijansko vodstvo sil v Afriki zavedalo, zato so popolnoma opustili vse, kar je spominjalo na nekdanjo padalsko elitnost. Bili so določeni za ohranjanje obrambnih položajev na južnem delu bojišča in mejili na depresijo Katar. Po italijanskih podatkih jih je 30 % zbolelo zaradi vročine in nepripravljenosti na okoliščine ter pomanjkljive oskrbe: lakota in žeja, ponoči mraz, podnevi vročina,

- ★ Generala Bignami in Enrico Frattini
- ★ Riccardo Bignami v generalski uniformi

prah, umazanija, paraziti itd. Delovali so v sklopu italijanskega 10. korpusa in zgradili za vsak bataljon utrdbo v puščavi, iz katere so lahko delovali v okolico.

Angleži so 23. oktobra 1942. leta napadli položaje divizije Folgore in nemške padalske brigade Ramcke pri Deir el Munassibu. Po italijanskih viarih so izgubili več kot 100 tankov. Fronte niso prebili, zato na tem sektorju niso več napadali. Kasnejša angleška ocena dogajanj trdi, da so s tem napadom skušali le odvrniti pozornost od severnega dela obrambne linije in ublažiti nemški pritisk na Tobruk. Angleži so pod vodstvom feldmaršala Montgomeryja prebili nemško-italijansko fronto ob sredozemski obali, veliko kilometrov severneje, v bitki, ki je znana kot bitka pri El Alameinu, novembra 1942. Nemške sile so se morale umakniti. To je bil tudi konec italijanskih padalskih enot, ki se niso mogle hitro umakniti iz tako oddaljene lokacije, saj niso imele na razpolago prevoznih sredstev. Bignami, ki je po prevzemu vodstva prvega padalskega polka in potem divizije hitro napredoval do čina generala, je moral predati divizijo zaveznikom.

★ Riccardo Bignami med svojimi padalci

Nekatere padalske enote z imenom Folgore in Nembo najdemo po kapitulaciji Italije na obeh straneh zavezniške fronte: v marionetni Mussolini-jevi državi, italijanski socialni republiki, Repubblica Sociale Italiana (v nadaljevanju RSI) in v kraljevi vojski, ki je postala del zavezništva. Pri nas so znanne nekatere aktivnosti enot Nembo, ki so delovale v RSI. Večina pripadnikov teh enot je v letu 1944 prešla v divizijo Decima. Današnje enote s tem imenom v italijanski vojski trdijo, da izhaja njihova zgodovina iz sodelovanja z zavezniiki v boju proti silam osi.

Od začetka priprav na invazijo na Malto in od velike razširitve divizije 1942. leta je padalski diviziji Folgore poveljeval generalmajor Enrico Frattini, njegov namestnik je bil brigadni general Riccardo Bignami kot poveljnik prvega polka. Frattini je napredoval v štab 30. korpusa. Pred bitko pri El Alameinu leta 1942 ga je zamenjal Riccardo Bignami. Po porazu so Bignamija v Libiji zajeli Angleži in ga peljali v ujetništvo v Združene države Amerike, kjer sta se kot ujetnika spet srečala s Frattinijem (14, 15).

Po vojni in po vrnitvi v Italijo se je Bignami oktobra 1945 napotil v Tolmin. Tu ga je čakala škatla, polna neodprtih pisem, ki jih je pisal ženi Ilki. Bignami se je upokojil in se večkrat vračal v Tolmin in obiskoval svakinjo Majo. Glede na to, da med vojno ni sodeloval v nobeni akciji proti partizanom in da je bil s strani angleške vojske zajet že leta 1942, mu takratne jugoslovanske oblasti niso mogle očitati nikakršnega sovražnega dejanja, zato mu obiskov niso omejevali. Država je večino Devetakovih nepremičnin po vojni v več postopkih nacionalizirala. Zadnji je potekal po sklepu komisije za nacionalizacijo Občinskega ljudskega odbora (ObLO) Tolmin leta 1961 in do smrti Marije Devetak, 7. januarja 1963, še ni bil končan.

Mariji Devetak je po prejšnjih nacionalizacijah ostala družinska stanovanjska hiša v Gregorčičevi ulici; po Zakonu o nacionalizaciji najemnih zgradb in gradbenih zemljišč pa brezplačen užitek nacionaliziranih kmetijskih parcel ter še nekateri deli stavb, npr. garaž in nekdanjega hotela. Po njeni smrti sta dobila Bignami in služkinja Ivana Klinkon dosmrtno pravico bivanja v dvosobnem stanovanju, ostali dediči so si razdelili premičnine in denarna sredstva in sklenili z Občino Tolmin sporazum o takojšnjem plačilu vseh nacionaliziranih in ostalih nepremičnin, le nekaj nepomembnih je še ostalo v lasti dedičev. Tako so prišli do znatne vsote, ki so si jo razdelili po dednih deležih. Bignami je do svoje smrti vsako leto namenjal večjo vsoto vrtcu za nakup igrač.

Po Bignamijevi smrti in smrti Ivane Klinkon je Občina stavbo prodala, sredstva pa po Bignamijevi želji namenila gradnji vrtca. Glede na velike površine zemljišč, ki so bile nacionalizirane in so prešle v last Občine Tolmin, in glede na protifašistično delovanje sester Devetak, posebno Ilke, je leta 1970 odbor za gradnjo vrtca, ki je bil financiran tudi iz samoprispevka, sklenil, da se otroški vrtec v Tolminu poimenuje po Ilki Devetak - Bignami. To imenovanje je potrdila tudi Skupščina Občine Tolmin leta 1992 (81). Po Riccardu Bignamiju so v Salussoli poimenovali ulico.

Ilkini sopotniki

Franc Šavli - Medved

Franc Šavli se je rodil 31. marca 1903 v Zatolminu kot nezakonski otrok matere Katarine, rojene 1883, in očeta Ivana Fillija, Ahameta iz Tolmina. Mati Katarina je pri Devetakovih pazila otroke in pomagala v gospodinjstvu in se tako seznanila s sosedovim Ahametovim fantom (28). Ko je bil Franc star šest let, ga je mati zapustila, odšla nekam v notranjost Avstrije in se ni več oglasila. Oče je zelo neredno plačeval preživnino, zato je bilo njeovo odraščanje v revni družini mamine sestre težavno in pod vplivom številnih skrbnikov, ki so se eni bolj, drugi manj zanimali zanj. Od 11. leta je bil pastir pri Ivanu Zalaščku, Zastenaruju v Pologu, kjer je preživel tudi leta prve vojne. Videl je mnogo hudega in spoznal nesmiselnost vojne in prelivanja krvi.

Po vojni si je izprosil vajeništvo pri čevljarju Andreju Dobravcu v Doljah. Ker po koncu vajeništva in opravljeni vojaščini v italijanski vojski 1923. leta ni dobil zaposlitve na Tolminskem, je leta 1924 ilegalno prešel italijansko-jugoslovansko mejo in se ustavil pri sorodnikih na Jesenicah. Z njihovo pomočjo se je zaposlil kot čevljar na Ljubnem pri Podnartu. Tu se je pričel njegov duhovni, revolucionarni in strokovni vzpon. Duhovno se je vzpenjal z branjem. Bral je veliko in kar mu je prišlo pod roke. Revolucionarni zagon je doživljal v vsakodnevnih stikih z jeseniškim delavstvom, posebno s posredovanjem bratrancev Jožefa in Albina Šavlija. Jožef Šavli je kasneje padel kot partizan, Albin je bil ustreljen kot talec v Begunjah. Strokovno se je izpopolnil v izdelavi čevljev, ki je bila naprednejša od tiste, ki se jo je učil na Tolminskem.

Leta 1927 ga je domotožje pripeljalo nazaj na Tolminsko. Zaposlil se je kot gozdni delavec. Ko je nekaj privarčeval, je leta 1928 odprl čevljarsko delavnico v Zatolminu in sprejel v uk prve vajence. S kvalitetnim in pridnim de-

Franc Šavli - Medved na tiralici
italijanske policije

lom si je postopoma pridobil sloves dobrega čevljarja, tako da je 1935. leta lahko odprl delavnico in trgovino s čevlji v Tolminu. Zaposloval je okoli 10 delavcev. Delavnica je postala kraj, kjer so se zbirali narodno zavedni ljudje. Razpravljali so o krivicah, ki jih je povzročal fašizem, zatiranju slovenstva, svetovnih dogodkih, o tem, kaj storiti. Večina zaposlenih fantov in deklet je bila sorodnikov članov organizacije TIGR; med njimi so nekateri kasneje postali partizani, aktivisti in aktivistke OF.

Od leta 1922 je bil član komunistične partije Italije oziroma komunistične sekcijs pri socialistični stranki. 1942. leta je postal prvi sekretar okrožnega odbora OF in okrožnega komiteja komunistične stranke Slovenije oziroma Jugoslavije na Tolminskem, ni pa bil pred tem član organizacije TIGR (16, 18). S pomočjo strica se je že poleti 1941 na lastno pobudo in na pobudo tolminskega somišljenikov povezal s KPJ in delavskim gibanjem na Jesenicah, s Stanetom Žagarjem, rojenim leta 1896 na Žagi, kasnejšim narodnim herojem. Od tam je prinesel prvi propagandni material in zvedel, kako bo dobil stik z organizacijo v Ljubljani.

Z organizacijo OF v Ljubljani se je povezal, še preden je na Tolminsko prišel Anton Velušček - Matevž, rojen 17. januarja 1917 v Ločniku pri Gorici,

kot predstavnik glavnega odbora OF in Centralnega komiteja KPS. Velušček je bil v Gorico poslan julija 1941. V okupirano Ljubljano je Medved šel z izgovorom, da gre na gospodarski velesejem, ki so ga organizirali Italijani v septembru. V lokalnu Daj-Dam, nasproti današnje Name, se je srečal z Antonom Šturmom, ki mu je dal prve napotke za začetek organiziranega dela; zvedel je tudi, da je v Gorici oseba, ki organizira upor proti okupatorju (50). To je bil Anton Velušček - Matevž.

Šavli je organizacijo OF jeseni 1941 prenesel tudi v Brda, saj je dobro poznal Ivana, Iva Sirka - Nanosa iz Višnjevika, h kateremu je dolga leta hodil na trgatve in se z njim spoprijateljil. V februarju 1942 je Sirk postal član OF in organizator prvega odbora OF v zahodnih Brdih.

Franc Šavli - Medved je bil kot član KPI že pred vojno povezan z Jožetom Srebrničem, poslancem KPI v rimskem parlamentu, pred njegovo konfamacijo na otoke Ventotene, Ponzo in Ustico, saj je iz Solkana večkrat prihajal v Tolmin. Na Tolminskem je Medved največ sodeloval s Francem Gerbecem - Bogdanom, Kregarjem, rojenim 10. oktobra 1904 v Volčah, in člani zatolminskega odbora OF: Andrejem Tutom - Ježom, Žorčevim, rojenim 24. novembra 1896 v Zatolminu, Andrejem Kavčičem - Kovačem, Francem Perdihom, rojenim 14. januarja 1910 v Zatolminu (8). S Perdihom sta bila velika prijatelja in zaupnika.

Anton Velušček - Matevž je proti koncu leta 1941 povezal komuniste iz Zatolmina z OF. Ko je sredi leta 1942 prišel na Primorsko še inštruktor KPS Tomo Brejc - Lojze, rojen leta 1904 v Dolenjih Novakih nad Cerknim, je v Zatolminu nastala prva celica KPS s sekretarjem Francem Šavlijem. V februarju 1942 sta prišla po nalogu izvršnega odbora OF z Gorenjske na Primorsko tudi Anton Šturm - Janez Gaber, roj. 17. septembra 1908 v zaselku Šturm pri Livku, Tinežev, in Albin Kovač - Jaka Baški, rojen 1. marca 1908, Prajngarjev iz Znojil. Anton Šturm se je najprej oglasil pri Šavliju, stanoval nekaj časa pri Kavčiču, potem pa odšel na terensko delo na Kobariško. S Ferdom Kravanjem - Petrom Skalarjem, rojenim 10. oktobra 1912 v Čezsoči, ki je na Tolminsko prišel avgusta 1942, so organizirali KPS in OF tudi na območju Brd, Kobariškega, Baške grape in Cerkljanskega do Idrije. 29. junija 1942 je bil na hribu Senice nad Ljubinjem posvet zaupnikov OF, ki ga je vodil Tomo Brejc. Na osnovi sklepov tega posveta so jeseni po mnogih vaseh že delovali novo ustavovljeni odbori OF (11).

Medved je že leta 1941 organiziral prvo celico OF v Zatolminu, naslednje leto pa razširil organizacijo na širše območje Tolminske. Poleg zatolaminskih in volčanskih članov je imel najzvestejše pomočnike pri širitvi organizacije v Antonu Lebanu, Fratniku, rojenemu 26. novembra 1905 v Žabčah, in Ivanu Rejcu, Bregarju iz Žabč, rojenemu 1908, Ivanu Lebanu, rojenemu 3. julija 1891 iz Poljubinja, ki je 19. marca 1945 umrl v taborišču Mauthausen, Karlu Battistutiju iz Tolmina, Andreju Rutarju, rojenemu 15. oktobra 1894 v Doljah,

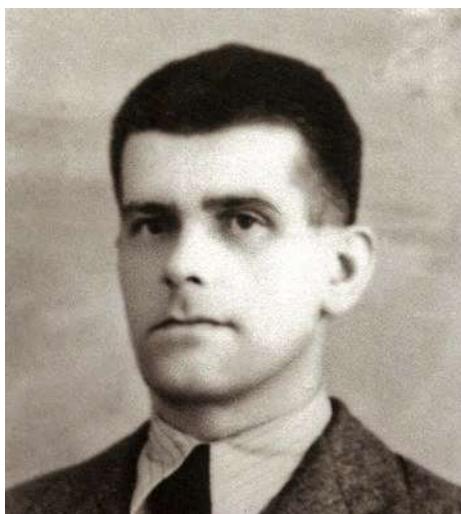
Antonu Krivcu, Gašperjevemu iz Prapetnega, rojenemu 1. januarja 1915, padel 7. julija 1943 kot partizan pod planino Lom, Francu Lebanu, Švigliju, kmetu, rojenemu 8. avgusta 1904, Ivanu Perdihi - Volku, Žvaneli, bajtarju, rojenemu 7. marca 1895, Jožefu Gregorčiču - Jerneju, Štengarju, kmetu, rojenemu 26. avgusta 1907, vsi z Volarij, in Janku (Ivanu) Bajtu - Nacetu, pleskarju, rojenemu 22. decembra 1910 na Kamnem. Skoraj vsi našteti so bili člani KPI.

Medved je bil tudi organizator prve oborožene enote tolminske čete v septembru 1942 na Mrzlem vrhu ter njen pripadnik od oktobra 1942 do smrti 20. marca 1943 (16). Prve partizane je oskrbel z obutvijo iz svoje delavnice, z nahrbtniki in šotorskimi krili. Medved se je oktobra 1942 arretaciji izognil z begom iz domače hiše in odšel v partizane. Oblast je potem njegovo delavnico za teden dni zaprla, nato dovolila delovanje do 24. decembra 1942, ko so jo dokončno zaprli in izropali.

Dokler ni odšel v partizane, so Ilkini podatki o vojaški situaciji in načrtovanih akcijah v Tolminu in okolici ter Idriji, kot tudi njena poročila iz Rima o stanju v italijanski vojski, do vodstva slovenskega odpora prihajali preko Medveda (3). Medved je s sedeža čete na Mrzlem vrhu še naprej deloval kot ilegalni organizator OF in KPS na Bovškem in Tolminskem (38).

11. marca 1943 sta z Mirkom Skočirjem - Miškom, ki je bil tudi član okrožnega odbora OF, iskala nad zaselkom Javorca v dolini Polog prostor za partizansko tiskarno – tehniko. Počivala sta ob studencu pod nekdanjo planino v Kuntarju, ko ju je presenetila številčna italijanska patrulja, ki je pregledovala teren. Hitro sta se umaknila, italijanski vojaki pa so za njima streljali. Medveda so zadeli v peto. Krogla je potisnila žebelj, s katerim je bil čevelj okovan, v njegovo peto, skoraj do kosti. Rana ni bila videti velika in nevarna in bi se ob pravilni negi, izrezu, lahko hitro pozdravila. Z Miškovo pomočjo sta prišla do bunkerja okrožnega komiteja KPS na Mrzlem vrhu, od koder so obvestili poveljstvo Severnoprimskega odreda, da imajo ranjenca. Poslali so Ano Marijo Pervanja s Šentviške Gore, ki je opravljala bolničarske naloge, a ni bila tako vešča, da bi znala operirati peto (11). Ker rana ni bila ustrezno oskrbljena, je prišlo do zastrupitve, do tetanusa. K poslabšanju stanja so prispevala tudi večkratna premeščanja ranjenca, saj so italijanski vojaki pregledovali pobočja nad Tolminko in nad vasjo Krn. V noči med 19. in 20. marcem je umrl na Vrsnem (16).

Po njem se v Tolminu imenuje ena izmed ulic: Šavljeva ulica.

★
Jožef Šorli

Jožef Šorli

Rodil se je 28. februarja 1901 v Tolminu. Aprila 1930 je prevzel Srečkovo, bratovo čevljarsko delavnico in trgovino s čevlji, ker je ta pobegnil v Jugoslavijo, saj je bil kot vodja tolminske organizacije TIGR (srenje) v nevarnosti, da ga zaprejo. Od decembra 1941 je bil Jožef Šorli aktiven v OF. Bil je tajnik (sekretar) prvega odbora OF v Tolminu, ki je bil ustanovljen v njegovi hiši.

Marca 1943 je bil aretiran skupaj s 6 člani odbora in do kapitulacije Italije zaprt v zaporu Coroneo v Trstu. V Trstu so Šorlija strahovito mučili. Pretepali so ga z žilavkami, natezali med dvema zabojem in mu s cevjo spuščali v usta vodni curek. Po vrnitvi je deloval v OF do 15. avgusta 1944, ko ga je aretiral Gestapo skupaj s steklarjem Antonom Sivcem, Bajtovim, učiteljem Jožetom Dakskoblerjem, rojenim 2. marca 1911 na Humu in učiteljem Oskarjem Dakskoblerjem, rojenim 25. januarja 1908 na Humu. Prvi trije so umrli v koncentracijskih taboriščih v Nemčiji; Šorli v Gusen II, podružnici Mauthausna, Sivec v Mauthausnu, Dakskobler v podružnici Gusen, vrnil se je le Oskar Dakskobler (11, 18, 55, 56).

Jožef Kragelj - Kremen in Mici Kragelj, rojena Rutar,
kasneje Krivec, na poroki leta 1940

Jožef Kragelj - Kremen

Jožef Kragelj - Kremen, klicali so ga Pepi, je bil rojen 4. marca 1904 v Zatolminu pri Krageljnovih. Poročen je bil z Mici, Marijo, Andrejčetovo, rojeno Rutar 4. decembra 1912 v Zatolminu, kjer sta živela v hiši št. 33, po domače pri Jermolu, na vrhu vasi.

Pepi je bil po poklicu mizar in si je delavnico uredil v nekdanjem hlevu ob hiši. Imel je še dva brata; precej starejšega brata Antona, ki je bil pred vojno gozdni delavec v Romuniji, in čevljarja Miho. Miha (Mihael), rojen 16. septembra 1905 v Tolminu, je šel v partizane. Ko so Jožefu italijanski vojaki marca 1943 zajeli, je Anton ostal doma in kot terenec deloval v OF.

Mici je bila skupaj z Ivanka Klinkon iz Tolmina zaposlena pri Devetakih kot služkinja in je prva nagovorila Ilko za sodelovanje z OF ter vzpostavila povezavo s Francem Šavljem. Zaradi sodelovanja s partizani in v OF je bila Mici julija 1944 aretirana in odpeljana v internacijo v Nemčijo, v Ravensbrück. Po vojni 1945 se je vrnila domov tistega dne v avgustu, ko je umrl njen mož. Našla ga je na mrtvaškem odru. Mici se je kasneje spet poročila in pisala Krivec.

Pepi je bil med vojno eden prvih organizatorjev OF v Zatolminu. V njegovi hiši je bila javka za prve partizane na Mrzlem vrhu; tu so jih oskrbeli s hrano in drugim potrebnim materialom, jim oprali oblačila in zašili. Marca 1943 ga je zajela italijanska vojska in zaprla v Trstu, Vidmu in drugod v Furlaniji. Po kapitulaciji Italije se je vrnil in deloval kot terenec in načelnik komisije VOS, nato skupine VOS za Tolminsko, ki je štela 8 do 10 borcev s posebnimi nalogami. V drugi polovici leta 1944 je bil v Oddelku za zaščito naroda (OZNA) s činom častnika (kapetan) vodja narodne zaščite pri kobariškem okraju in obveščevalec pri vodstvu Zapadnoprimskega okrožja in Kobariškega vojnega področja. Bil je vodja obveščevalne točke S 1 v vzhodni Benečiji z nadzorom doline Soče od Doblarja do vasi Volarje, in sicer skupno s pomočnikom Alojzom Šturmom - Iztokom, rojenim 12. maja 1906 na Livku, Anico Maliču - Mileno, rojeno 21. novembra 1926 v Smasteh, po vojni poročeno Strgar, in enim kurirjem.

Po osvoboditvi je deloval v coni A na Kobariškem in postal trn v peti zasedbenim oblastem in njihovim pomočnikom, saj je skušal uresničevati neodvisno oblast Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora OF, zato so se ga poskušali znebiti. Večkrat je moral iz cone A v cono B na sestanke in usklajevanja. Ker je od zasedbenih oblasti težko dobil potrebno število prepustnic, je razmejitveno linijo prehajal ilegalno in pri tem prebredel Sočo. Že v maju 1945 se je pri prehodu Soče prehladil in dobil pljučnico. Zdravil se je v Bolnici sv. Justa v Gorici. Še ne povsem zdrav je ponovno prevzel obveščevalno točko S 1 (11, 13, 46).

Helena Riedl je pripovedovala, da je bila priča njegovi oslabelosti. Po koncu vojne, ko je bil skozi okupacijsko cono A angloameriške vojske vzpostavljen avtobusni prevoz, je 24. avgusta 1945 odšla v Bovec na obisk k družini šoferja Henrika Hrasta in njegovi hčerki Mimi, s katero se je spoprijateljila, ko je bila pri tetah v Tolminu. Hrastovi so živeli na trgu v Bovcu. Ko se je vračala, se je z avtobusom peljal v Tolmin tudi Kragelj, ki ga je na avtobusu obšla slabost. Med vožnjo mu je postal tako slabo, da ga je morala podpirati in držati, da ni padel. Slišala je, da je umrl nekaj dni kasneje, 27. avgusta 1945. Tudi ona je bila prepričana, da je umrl zaradi zastrupitve. V Bovcu je bil pri frizerju in tam naj bi mu nekdo, domnevno sovražni agent, ponudil zastrupljeno cigareto, po kateri se ni opomogel (9).

★
Maks Rejec

Maks, Maksimiljan Rejec - Tone Mladen

Rejec se je rodil 11. oktobra 1907 v Tolminu, v hiši, imenovani pri Kovaču. Že pred ustanovitvijo organizacije TIGR, 8. septembra 1927, je deloval narodno zavedno in buditeljsko. Organiziral je planinske izlete, ki so prikrivali narodno dejavnost. Na teh izletih je predvsem mladina poslušala predavanja o zgodovini Slovencev, njihovi povezanosti z jugoslovanskimi narodi, o aktualnih dogodkih v svetu, prepevala slovenske pesmi in nemoteno, sproščeno govorila in se družila.

Leta 1929 je Rejec emigriral v Jugoslavijo, študiral pravo na ljubljanski univerzi in diplomiral na zagrebški. Deloval je v emigrantskih organizacijah, ki so podpirale narodno identiteto Primorcev. Po italijanski zasedbi Ljubljane se je umaknil na nemško zasedbeno območje – Gorenjsko, doktoriral na Dunaju in se poročil. Jeseni 1941 je delal kot progovni delavec v Bohinju. Ko se tudi tu ni več počutil varnega pred nemško aretacijo, se je umaknil na Tolminsko k znancem, ki jih je poznal iz delovanja v organizaciji TIGR. Ti so že

sodelovali v OF in Rejec se je pozimi 1941/1942 pridružil organizaciji kot ternenki aktivist posebno na območju Baške grape in Šentviške planote. Uporabljal je psevdonim Anton, Tone Mladen, ki ga je pred leti kot tigroveč uporabljal njegov brat Albert Rejec (54).

Leta 1942 in spomladi 1943 je opravil veliko sestankov, razgovorov in utrdil organizacijo, obenem pa se je v nekaterih elementih oddaljil od smeri delovanja OF, ki jo je vodila KPS. Poudarjal naj bi pluralizem OF, svaril pred vstopom v KPS, tudi še po 1. marcu 1943, ko je bila vodilna vloga KPS v OF dočlena z Dolomitsko izjavou (49). Po drugi strani pa si je prizadeval za sprejem v KPS (86). Zaradi varnosti je bival krajši čas, največ po teden dni, na raznih kmetijah v Baški grapi, največ časa v Lojah. Postajal je vedno bolj skrivnosten, nervozan, razdražljiv, posebno po sestrinem obisku iz Ljubljane (12). Poslan naj bi bil v Trst, a je konec junija ali julija 1943 izginil na poti ali v Trstu (49, 85). Njegova svakinja Tatjana Srebot Rejec trdi, da je bil likvidiran zaradi razhajanj s sekretarjem Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko in članom glavnega štaba NOV in POS Alešem Beblerjem - Primožem Tratnikom (12, 18).

Maks Rejec je po odhodu Franca Šavlija - Medveda v partizane prevzel zvezo z Ilko; posredovala je Mici Kragelj. Njegovo poročilo članu Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko, Dušanu Pirjevcu, o organizaciji OF v Baškem in Tolminskem okrožju z dne 7. februarja 1943 pravi v delu, ki se nanaša na Ilko (brez slovničnih in drugih popravkov!): »... Opravil sem daljši sestanek z neko uplivno ženo iz Tolmina, ki ti je morda že po predhodnem sestanku Medveda z njo znana, ki pa je že lela sestanek z intelektualcem. Ona ima najtesnejše stike z vojaškimi oblastmi in poleg tega sijajne veze v Rimu. Ker so jo že preje deloma pritegnili v delo za OF, po razgovoru z mano pa se je izjavila za absolutno sodelovanje z nami in nam je v vsem absolutno na razpolago, bodisi tukaj za informacijsko službo večjega in pomembnejšega obsega, kakor tudi za potrebe naše informacijske službe kje drugje, t.j. da bi šla od časa do časa v Rim in na druge strani skupaj s svojo sestro za polno materialno podporo, kakor sta jo že doslej vršili. Ženska je starejša, silno inteligentna ter sposobna in pozrtvovalna za našo stvar. Ker nima otrok bi bila v polni meri na razpolago našemu delu. Ideološko je orientirana zelo levo, čeprav razredno pripada k imovitejšemu malomeščanstvu. Konkretno mi je pravila razne lokalne podrobnosti, ki jih je izvršila ali jih namerava vojaška oblast in ki so važne za naše lokalne organizatorje. Sporočil sem jih prizadetim. Važne pa so sledeče vesti: komandant prezidijski v Tolminu je izjavil, da so na pokrajinskem vojaškem sestanku v Gorici razpravljalni o OF in partizanih. Dokazov o nas nimajo nikakih, doslej so doznali kar so le po »Poročevalcu«, po aretrancih bore malo ali pa nič. Stojijo pred uganko kaj storiti in kaj ukreniti. Civilna oblast je za evakuacijo, deloma tudi vojaška, pač pa je varnostna služba zaradi svojih izkušenj z evakuacijo Baške doline v aprilu 1941 proti temu. Ker pa komanda bat. M. pritiska radi energičnih mer, bodo represalijske stvari izvedene deloma

že sedaj in bo izведен poskus zadušitve naše borbe pri jedru. Sicer pa so vojaški izvedenci pravili naši informatorki, da so razpoložljive sile za to borbo majhne, precej nesposobne, vojaki splašeni, orožje in municija pa pomanjkljiva. (V Tolminu je npr. straža prezidija v veliki meri brez municije). Vendar pa vojaška oblast stoji ne glede na cilje in težnje fašist. režima na stališču, da mora na vsak način braniti »stare sacre confine« ter tudi ona forsira represalije. Podpora pričakuje tudi od razdora med nami samimi.-

Nadalje še te konkretnosti: vojaški krogi vidijo in pričakujejo polom. Čakali in domnevali so, da bi morda po zlomu s spretnimi manevri lahko uspeli z vojaško diktaturo v Italiji. Sedaj so obupali, to pa zaradi tega ker je čas za tak preobrat že zamujen, zaradi prevelike dozorelosti revolucionarnega razpoloženja, kakor tudi, ker ne razpolagajo z nikakimi voditelji. Računali so z marescialom Badogliem, pa se je pokazal nesposoben za to.- Prav v zvezi s tem je bila vojaška oblast že na tem, da pritegne iz jugoslovanskih krajev in Grčije vse svoje armadne zbole, ki jih je 7 po številu. Prav verjetno pa bo z neugodnim nadaljnjem razvojem to storila in diskutira že tudi resno o nameravanosti teh mer.

Oborožitev armade je obupna. Duce trdi, da so ga glede oborožitve varali režim, industrijalci-liferanti in deloma generalštab. Stanje orožja je obupno, novi material pod vsako kritiko. Za oborožitev 11 divizij za ekspedicjski italij. zbor v Rusiji so morali pobrati vse najboljše orožje po Italiji, a še tako so ga le s težavo skupaj skrpali.

V teku 10-14 dni bo imela priliko zvedeti nove važne vesti ter mi je dejala, da naj ji javim, kje bi se mogla sestati. Če bom mogel sestanek urediti, bom vse nadaljnje stvari točno poročal. Vendar pa, ker hočem biti absolutno discipliniran vaš terenski delavec ter se podrejam v vsem štabu SO in pokrajinskemu odboru OF, Te prosim, da mi z obratno pošto sporočiš, ali naj stike za to, kolikor bi nam koristilo, nadaljujem, kakor tudi ali jo lahko angažiram tudi za obsežnejšo informacijsko službo t.j. da jo naprosim, da bi šla od časa do časa v Rim v svrhu našega vseskupnega informiranja, katero domnevam, da bi nam mnogo koristilo, posebno če bi štab SO in odbor pokr. OF specificiral questionair, katerega bi ji nato jaz razložil. Torej prosim za pooblastilo in navodilo.- ...» (27) Pod tem poročilom je naknadno nekdo s črnim pripisal Ilka Devetak - Katra.

Posledica tega pisma je navedba v pismu sekretarja Centralnega komiteja KPS Franca Leskoška in člena Pokrajinskega komiteja KPS za Primorsko Dušana Pirjevca Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko s poti po Primorski z dne 12. februarja, v katerem pišeta: »... Važna novica iz Baškega okrožja je ta, da so utrdili zveze z ono generalovo ženo, ki nam je v vsem pripravljena pomagati. Ima dobre zveze ne samo z vojaškimi krogi na Primorskem, ampak tudi v Rimu. Zasedaj drži zvezo z njo dr. Rejc, ker je na sestanek izrecno zahtevala intelektualca, seveda bo pa moral te zveze predati; dogovorili se bomo komu. Po njenih poročilih se Italijani bavijo z načrtom, da bi evakuirali vojaštvo iz Jugoslavije in Primorske. Pri tem pa nastajajo trenja med fašisti, vojaško oblastjo in civilno

oblastjo. Fašisti in vojska so za to, da je treba stare meje (t.j. Primorsko) braniti. Fašisti zahtevajo pojačanje terorja. Isto zahtevajo od Italijanov tudi belogardisti, posebno Nanut in Kralj. Ta dva delata načrte za organiziranje lastnih oboroženih tolp na Primorskem, vendar za enkrat še kolebajo, ker so v dvomih ali jih bodo Italijani podprli ali ne. Vsi podatki pa kažejo na to, da namerava okupator proti nam v bodočnosti podvzeti resnejše akcije ...« (87)

14. junija 1943 poroča Rejec Pokrajinskemu komiteju KPS za Primorsko: »Zveza z Marto (preje Katro) smo vzpostavili. Zvezo imamo potom zaupnika, ker osebnega stika nikakor noče, razen v res važnih in nujnih slučajih. Sporočila in vprašanja, z ozirom na to zvezo, pošljajte na naslov tov. Maks karavlja št. 23.« (87)

Ko Rejca ni bilo več, sta s posredovanjem Jožefa (Ivana) Kraglja - Kremlena, Micinega moža, zvezo z Ilko ohranjala Miro Perc - Maks, načelnik pokrajinske komisije VOS, in Mirko Jeklin - Stojan iz Idrije pri Bači (danes Postaja), rojen 6. januarja 1912, padel 22. januarja 1944 na Mostu na Soči. Jeklin je bil predsednik okrožne komisije VOS OF za Tolminsko in je zvezo vzdrževal preko kurirske postaje P 23 na Mrzlem vrhu (28). Kurirke, ki so prenašale sporočila od Ilke, so bile Marija Rutar, rojena 19. maja 1922, Tamajščeva, kasneje Manfreda, Rozka Brešan, rojena 22. julija 1926, Maticova, kasneje Zlatoper, obe iz Zadlaz-Čadrga, in Kristina Kutin, rojena 24. oktobra 1907 na Livku, Polbinčevka iz Dolj; v nujnih primerih tudi Mihael Brešan, rojen 2. decembra 1904 na Javorci, ali njegova žena Terezija Brešan, rojena Klinkon 6. septembra 1906 v Zatolminu, Matjonova iz Javorce (11).

Helena Devetak v Tolminu v letih 1945 in 2015

Helena Devetak, poročena Riedl

Rojena je bila v Idriji, 18. oktobra 1922. Družina se je že čez dve leti zaradi fašističnega pritiska preselila v Jugoslavijo; najprej v Logatec do 1933. leta, potem v Maribor, kjer je oče, Josip Devetak, ki je imel enako ime kot njegov oče, služboval kot višji davčni inšpektor. Po prihodu Nemcev v Maribor 1941 je družina izgubila vso premoženje in se najprej umaknila v Ljubljano, potem pa se razdelila: Heleno sta sprejeli mali sestrični Ilka in Marija v Tolminu, njeno mamo in sestro mamin brat Dori Koren v Kobaridu, oče je z dvema hčerama ostal v Ljubljani, brat je odšel v partizane. Mama je leta 1944 v Kobaridu umrla.

Helena je vso vojno preživela v Tolminu. S teto Marijo so ju Nemci pred zimo 1944/45 spodili iz hiše v Tolminu, saj so v Devetakovo hišo preselili štab enote gorskih lovcev. Naselili sta se v Zatolminu, v hiši Jožefa Kraglja - Kremljana, ki je bila prazna, vendar opremljena s pohištvo in drvmi (9). Tudi po

aretaciji tete Ilke je še nosila obveščevalne podatke v Zatolmin in Zadlaz ter bila povezana z obveščevalcem Zdravkom Kodričem - Slavkom, rojenim 3. novembra 1914 v Brjah, pred vojno poročenim na Čiginju. Poročila je predajala obveščevalki iz Zatolmina tudi v tolminski cerkvi.

Mlada dekleta in starejše moške, ki so še bili po vaseh, so Nemci v Tolminu, od septembra 1944 do aprila 1945, organizirali v vojaških organizacijah Aktion Enzian in Todt (9). Ta nemška, pred vojno tehnična (inženirska) organizacija, ki je v vojni prerasla v paravojaško organizacijo, je dobila ime po ministru Rajha za oborožitev, dr. Fritzu Todtu (68). Ljudje so delali v več delovnih skupinah, ki so čistile zarast ob cestah, kopale obrambne jarke, obnavljale in čistile jarke iz prve vojne, kjer so ti potekali po predvidenih obrambnih položajih, popravljale ceste in opravljale še druga dela.

Helena je znala nemško, zato jo je vodja organizacije Todt v Tolminu (Kompanieführer ali Truppenführer) sprejel v pisarno, ki je bila v stavbi nasproti sedanjemu sedežu podjetja Grad v Prešernovi ulici. Tam mu je dajala v podpis delavske knjižice, iz katerih je bilo razvidno, da so posamezniki opravljali delo v organizaciji Todt tudi v času, ko so kot aktivisti hodili po terenu. Dobivali so hrano, obleko in obutev in to predajali partizanom.

Po vojni, proti koncu 1945, se je vrnila v Maribor in se zaposlila kot uradnica. Spoznala je svojega bodočega moža, računovodjo. Ko so ga z dekretom poslali na Goriško, mu je sledila ter sodelovala tudi pri udarniški gradnji Nove Gorice. Potem sta se z možem vrnila na Štajersko. Umrla je leta 2016. Pričovala je, da je zaradi prenašanja skrivne pošte v cigaretah začela kaditi tudi sama, da je tako opravičila, zakaj ima pri sebi cigarete (9).

★

Josip Vodopivec, popoldne 30. aprila 1945 na trgu v Tolminu z osvoboditelji.
Z leve: Oskar Kavs iz Bovca, politkomisar, Ivan Furlan iz Brd, poveljnik 2. bataljona
Operativnega štaba za zapadno Primorsko, imenovanega tudi Briški bataljon,
Stanko Rutar, Kolarjev iz Tolmina, sekretar okrajnega odbora OF za Tolminske.

Josip Vodopivec

Rodil se je 27. januarja 1884 v Dornberku. Pred drugo vojno se je zavzemal za povezavo slovenske duhovščine v Italiji, za slovensko bogoslužje ter bil zato deležen očitkov fašističnih oblasti. Do kapitulacije Italije je še podpiral OF, po kapitulaciji pa je začel obsojati metode in nekatere cilje delovanja OF, posebno stroge ukrepe, likvidacije, proti sodelavcem z okupatorjem.

V začetku leta 1944, ko se je na Tolminskem oblikovalo domobranstvo, je podprt njegove aktivnosti in 1. maja 1944 blagoslovil njihovo zastavo. V navgoru jih je imenoval »Straža na Soči«, vendar je svojo tesnejšo povezavo z domobranstvom uspešno prikral, da mu partizanska obveščevalna služba ni mogla naprtiti konkretnih obtožb.

Ob koncu vojne je pozdravil osvoboditev in prihod partizanov v Tolmin ter pokopal padle partizane. V poznejšem obdobju je dopustil protire-

žimsko delovanje podrejenega kaplana. Leta 1948 so ga za nekaj mesecev zaprli, 1953 so ga prebivalci množično obsodili in zahtevali izgon; pri odhodu so ga spremljali do volčanskega mosta. Povod naj bi bilo dolgotrajno neobičajno zvonjenje in glasno igranje orgel v cerkvi v času zborovanja ob napetostih z Italijo zaradi tržaške krize, kar je zelo motilo program zborovanja. Nekateri so vdrali v župnišče in ga nekoliko poškodovali. Umrl je leta 1958 (11, 18).

Luigi Masini

Luigi Masini se je rodil leta 1889 v Firencah. Kot italijanski vojak se je boril že v prvi vojni pod Krnom, med obema vojnoma v italijanski vojski je napredoval, obenem spoznaval fašizem ter postopoma postajal njegov nasprotnik. Kot polkovnik je leta 1941 poveljeval 21. odseku graničarjev v Tolminu. Odsek je zajemal Bovško, Kobariško, Tolminsko – Baško grapo do Slapu. Meja s sosednjim odsekom je potekala po robu Šentviške planote do Kojce in Porezna (84).

Masini je bil premeščen na vzhodno fronto s 3. alpinsko pohodno brigado, ki so jo po zmagi pri Stalingradu zajeli Rusi. Uspel se jim je umakniti. Brigado so po vrnitvi v Italijo izpopolnili z novinci in ga februarja 1943 kot generala poslali z njo na severno Primorsko s sedežem v Tolminu. Štela je 5650 mož v polkih: 102. je bil v Cerknem z bataljonom v Dolenji Trebuši, 103. v Kobaridu, 104. na Mostu na Soči z bataljonom na Kneži in Grahovem, 101. polk je bil v Čedadu. Brigada je bila sestavni del 24. armadnega zbora s sedežem v Vidmu, ki sta jo sestavljali še divizija Torino s sedežem v Gorici in divizija Julia z največ vojaki iz Beneške Slovenije. Del te brigade, približno 2500 mož, se je 10. maja 1943 spopadel na Kovačič planini z Gregorčičeve brigado, ki je bila na poti v Benečijo. Kasneje so brigadi dodali še četrti 105. polk s sedežem v Bovcu, tako da je skupno štela okoli 8000 mož, o čemer je poročala Ilka in navedla še v akcijah dodane policijske enote, leteče skupine, t.i. nuclei mobili. Enote tega polka so 26. aprila 1943 napadle partizane na planini Golobar, ko so hoteli tu oblikovati Gradnikovo brigado, in povzročile veliko žrtev (24).

Ob kapitulaciji Italije se je z italijansko vojsko umaknil v Videm. Ni si upal ukrepati na lastno pest in se zoperstaviti nemškemu prodiranju v Soško dolino. Partizanom je ponudil le orožje in vojaško opremo. Pred zajetjem nemške vojske

★
Luigi Masini leta 1944

se je uspel zateči v Kobarid, v partizansko Kobariško republiko (13). Oktobra je preko partizanskih kurirskih zvez odšel v severno Italijo, v pokrajino Piemont.

Septembra 1943 je bil v Rimu ustanovljen Komite narodne osvoboditve (CLN), ki je imel koalicijski, a dokaj ohlapni značaj, saj so ga sestavljali komunisti, socialisti, meščanski demokrati, krščanski demokrati in liberalci. Komite ni imel enotne vojske in poveljstva, pač pa več vojaških formacij z različnimi strankarskimi ali lokalnimi zaledji, ki jim je bil skupni namen: boj proti nemški okupaciji in Mussolinijevi kolaborantski socialni republike (RSI). Komunisti so sestavljali garibaldinske enote, socialisti mateotijkeve, meščanski demokrati akcijske, krščanski demokrati ljudske brigade. Lokalno so delovalle razne brigade, tako imenovane bande ipd.

Masini se je priključil krščanskim demokratom in vodil enote, ki so nosile ime Fiamme verdi, Zeleni plamen, in so štele do 7000 mož. Pozno poleti 1944, ko se je v Furlaniji okrepilo italijansko partizansko gibanje, sta se oblikovali dve svobodni ozemlji: svobodno ozemlje Vzhodna Furlanija in Karnijska republika, ki sta ogrožali prometno povezavo med nemško fronto z zaveznički v Italiji in Rajhom. Nemci, Globočnikov štab v Trstu, je zbral potrebne sile in izvedel dve operaciji večjega obsega: Klagenfurt (Celovec) in Waldläufer (gozdni tekač). Prvo svobodno ozemlje je branila divizija Garibaldi - Osoppo in so jo Nemci razbili med 26. in 30. septembrom 1944, drugo so dvakrat napadli v oktobru, zmanjšali njeno območje, vendar je niso uspeli uničiti. V tej je vojaški del vodil Masini s partizanskim imenom Fiori. Po vojni je bil predsednik Alpinske veteranske organizacije Italije. Umrl je 15. marca 1959 (21).

Prvi tolminski in zatolminski partizani

Prvi fant, ki je šel v partizane s svojega doma na Tolminskem, je bil Mirko Skočir - Miško, rojen 14. januarja 1914, po domače Dragarjev, iz Zatolmina. Partizan je postal po 15. juniju 1942, ko je prišel na dopust iz italijanske vojske in se vključil v 1. vod, ki ga je vodil Janko Premrl - Vojko, v sestavi Zgornjevitavske čete. Med 10. in 17. avgustom je bil pri ustanovitvi prvega primorskega partizanskega bataljona Simon Gregorčič na Vodicah pri Vitovljah nad Ozeljanom, potem pa je prešel v Tolminsko četo.

Sestavni del omenjenega bataljona je bila Tolminska četa, sestavljena iz briške in tolminske skupine, ki sta tvorili dva voda. Tolminska skupina (vod) je štela sprva le 12 borcev pod vodstvom Petra Čelika - Petra Tolminškega ali Tolminca, rojenega 5. februarja 1914 na Reki, in komisarja Jaka Platiše - Franca Kovača, rojenega 19. aprila 1910 v Počah. Fantje te skupine so bili večinoma primorski, tolminski emigranti, ki so pred fašističnim nasiljem in v pomanjkanju dela odšli v Jugoslavijo. Na poziv KPS in OF so se pridružili partizanom v raznih partizanskih enotah na Gorenjskem, Notranjskem, Dolenjskem in celo na Hrvaškem in v Bosni. Ker je vodstvo OF hotelo spodbuditi partizansko gibanje na Primorskem, je zbral primorske partizane in še nekaj drugih ter jih poslalo na domače območje. Med njimi so bili: Franc Čopi - Boretin, rojen 22. aprila 1916 v Čezsoči, Janko Kofol - Tine z brado ali Tine Brada, rojen 20. novembra 1909 na Selah pri Volčah, Franc Žagar - Čamberlajn, rojen 9. aprila 1923 v Hotemežu pri Ratečah staršem iz Žage, Janko Manfreda - Savo (Slovenko), Zakrajnkar, rojen 31. julija 1913 na Humu, Anton, Tone Knapič - Loj-

ze, rojen 2. marca 1914 v Spodnjih Pirničah pri Ljubljani, Alojz, Slavko Bombač - Boris, rojen 6. julija 1921 v Rakeku, Albert Bole - Miloš, rojen 8. januarja 1916 v Snežnatem pri Kojskem v Brdih, Benjamin Vrenko - Slovenko, rojen 2. februarja 1923 v Kropi, Janez Tavčar - Marolt, rojen 24. junija 1910 v Kremenku, živel v Gorenji Dobravi pri Poljanah, Emil Filipčič - Ličen ali Batjuška, rojen 12. septembra 1908 v bližini Kamnika, partizan s partizanskim imenom Korotan in še kdo (11).

Nekateri med njimi so postali že prej člani primorskega partizanskega polbataljona, ki je v dveh četah štel 59 borcev in se je 18. aprila 1942 spopadel na Nanosu z italijansko vojsko. Po boju so se skupine partizanov razpršile po Primorski. Preko Avškega je skupina osmih partizanov prišla nad Ušnik ob potok Martink in si tu uredila tabor. Pri umiku so izgubili vso opremo, bili so več dni brez hrane. Umikali so se po neznanem terenu, nikogar niso poznali, bili so brez strehe nad glavo in prehlajeni zaradi ohladitve ter slabega vremena. Med njimi so bili tudi ranjeni. Na Avškem so navezali stik s somišljeniki, dobili so čaj, hrano in tudi konjak. Ranjenici so imeli že gnojne rane in tu so jim jih oskrbeli (69).

Skupino partizanov, ki jo je z Nanosa vodil Janko Premrl - Vojko, so italijanski vojaki 27. aprila 1942 razbili pri Mrzli Rupi. Platiše, Čelik in še nekateri partizani iz te skupine so odšli na Cerkljansko in tam pridobivali fante; trije partizani, Bole, Žagar in Vrenko so nadaljevali pot do tabora ob Martinu. 4. maja so ti trije odšli v Brda in tam zbirali nove borce; tisti, ki so ostali v taboru ob potoku Martink, so sprejemali nove partizane s Tolminske, se opremljali in oboroževali. Za njihovo prehrano sta skrbela Jožef Šavli, rojen 19. marca 1899 v Tolminu, Laštarjev iz Ušnika, in Ivan (Janez) Leban - Dimitrij, rojen 28. marca 1909 na Kozarščah. Opremo in orožje za prve partizane je priskrbel Franc Šavli - Medved.

Skupina partizanov pod vodstvom Platiše in Čelika je nato delovala na Banjški planoti, Cerkljanskem, proti Idriji, v Trnovskem gozdu in na Vojskarški planoti, najdlje pa se je zadrževala nad Avčami. 29. junija je odšla čez Slap ob Idrijci na Šentviško planoto ter tam pridobivala nove borce, delovala politično in organizacijsko, malo pa je izvedla oboroženih akcij. Partizani iz Brd in Tolminske so se z novimi borci, ki so se jim med tem pridružili, v začetku avgusta zbrali v taboru na Avškem in odšli na Vodice nad Ozeljan, kjer se je med 10. in 17. avgustom oblikoval prvi primorski partizanski bataljon Simon Gregorčič. Na zbornem mestu v Vodicah jih je bilo 83, na koncu je bataljon štel okoli 140 mož v štirih četah. Tolminsko četo, sestavljeno iz borcev tolminske in briške skupine, je vodil Peter Čelik, komisar je postal Albert Bole, saj je bil Platiše poslan na terensko delo v Idrijsko okrožje (67).

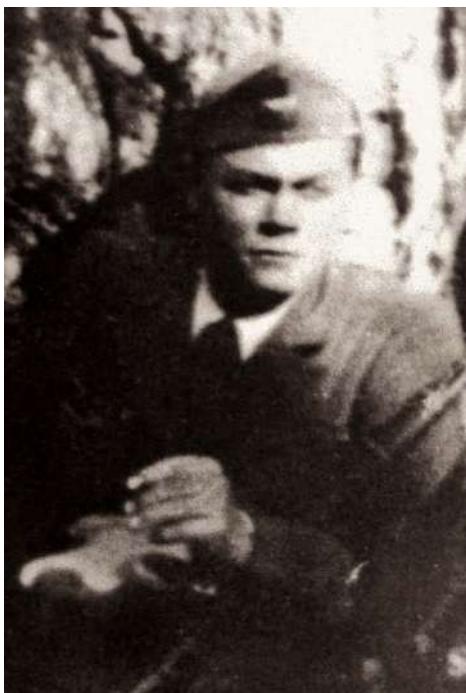
Po oblikovanju bataljona je njegovo vodstvo odločilo, da se partizani Tolminske čete po vrnitvi na Tolminsko razdelijo v Cerkljansko skupino –

Mirko Skočir - Miško

četo in Tolminsko, Brici pa kot Briška četa odidejo v Brda. Cerkljansko skupino naj vodi Čelik, Tolminsko pa Čopi. Preden so se razšli, si je Tolminska četa zadnje dni avgusta, sedaj že kakih 28 partizanov Gregorčičevega bataljona, uredila tabor v strugi hudourniškega potoka Vogrščka pod Tolminskim Lomom, ki je za nekaj časa postal osrednji tabor Tolminske čete. Tu so se zbirali partizani iz Gregorčičevega bataljona in novinci pod vodstvom Čelika in komisarja Mirka Zimica - Mitje ali Mira, rojenega 1920, iz Pod sabotina, saj je Bole med tem padel. Po pričevanju Ivana Lebana - Dimitrija iz Ušnika je sedem partizanov kot Tolminska četa 9. septembra 1942 s čolnom prešlo Mostarsko jezero. Med Kozmericami in Volčanskimi seli sta jih sprejela Ivan Fon - Bogdan, Gomilarjev iz Kozaršč in Janko Rutar iz Volč, po domače pri Ferjancu, in jih peljala v tabor na že znano mesto pod domačijo Ostrožnik nad Ušnik ob potok Martink. Po osmih dneh se jim je pridružila še briška skupina, tako jih je bilo že 16. Med njimi je bil prvi lokalni partizan Stanko (Stane) Lužnik - Danko, rojen 17. aprila 1920 v Volčah, prišel je Jože Skočir - Ciril, rojen 20. januarja 1923 v Zatolminu (11).

Skupina se je razdelila na dva dela; 8 Bricov je odšlo v Brda, drugi, Tolminska četa pod vodstvom Čopija, najprej na Hlevnik nad Kamnico. Med nji-

Viktor Manfreda - Tarzan

mi so bili, poleg že omenjenih, še Mirko Skočir - Miško, Janko Kofol - Tine, Jože Kozorog - Tihomil, rojen 18. 3. 1912 v Poljubinju, Miha (Mihael) Šavli - Perun, rojen 14. septembra 1921, Sutov iz Poljubinja, Jože Kokošar - Metod, rojen 21. februarja 1908 v Tolminskem Lomu, Alojz Filipčič - Švejk iz Boljunca, Marolt, Knapič in drugi (11). Iz tabora ob Vogrščku je Čelik peljal svojo skupino na Šentviško planoto. Tam in na Cerkljanskem je skupina delovala predvsem politično in propagandno, dokler ni 24. decembra skupaj z dvema tovarišema Čelik padel v spopadu z italijansko vojsko.

V taboru ob potoku Vogršček je ostalo nekaj partizanov pod vodstvom Antona Lebana - Mitje iz Šmihela pri Ozeljanu, rojenega 2. februarja 1907, ki je kot politkomisar povezoval vse skupine. V ta tabor je prve dni septembra prišlo tudi osem ubežnikov iz taborišča v Gonarsu, ki so pobegnili skozi podzemski rov. Trije od teh, Boris Kraigher, Viktor Ilovbar in Franc Ravbar - Vitez so odpotovali v Dolomitski odred, drugi so ostali na Primorskem in delovali v partizanskih enotah. Partizani iz tabora ob Vogrščku so se čez čas premaknili na Gomile, zaselek med Doblarjem in Podselami, da so bili bliže briški in tolminski skupini.

Da bi se lahko opremili vsi člani tolminske skupine, je skupina šestih

partizanov, ki jo je vodil Mirko Skočir, 22. ali 23. septembra iznad Ušnika šla v akcijo za nabavo dežnih plaščev (šotorskih kril), odej in hrane. To so pobrali italijanskim delavcem vojaškega podjetja, ki je delalo cesto iz Zadlaz - Žabč v Tolminske Ravne. Iz njihovega skladišča v mlekarni v Zadlaz - Žabčah so odnesli toliko opreme, kolikor so mogli nesti: 30 odej, 4 dežne plašče in hranilo (11). Po tej akciji so Čopi, Stanislav (Ferdinand) Kenda, rojen 11. maja 1922 v Čezsoči, ki je septembra postal partizan, in še štirje borci, odšli na Bovško in tam organizirali odpor, poveljstvo čete je prevzel Jaka Platiše - Franc, politkomisar je ostal Anton Leban - Mitja (89).

Prvi partizani niso imeli orožja, tudi ne opreme za delovanje in bivanje v naravi, a najbolj jim je manjkalo izkušenj in znanja o bojevanju. Tega so pridobivali postopoma v akcijah. Sprva so ujete italijanske vojake le razorožili, jim pobrali opremo, obutev in obleko ter spustili. Odločnejše ukrepe, ustrelitve izdajalcev in vojakov, so zagovarjali posamezniki, ki so imeli več vojaških izkušenj in so prišli iz Jugoslavije, npr. Marolt, ki je trdil, da se bodo spuščeni vojaki spet pojavili v boju proti partizanom ali da izdajalcem opomin ne pomeni nič. Tudi Franc Šavli – Medved, kot sekretar okrožnega komiteja KPS za Tolminsko, je sprva dvomil v smiselnost likvidacij, npr. likvidacije dveh mož, italijanskih ovduhov, 5. oktobra 1942 na Šentviški planoti, kar sta izvedla dela Briške in Tolminske čete. Partizani so 8. oktobra pod Stržičem napadli tričlansko italijansko patruljo obmejne milice, ki je bila na kontrolnem pregledu terena ob meji. Padel je en Italijan, eden je bil ranjen in je čez nekaj dni umrl, partizani so pridobili nekaj orožja in opreme. Tolminci so potem šli v nov tabor na senožete na Čela nad Zatolminom, nato v kaverno na Mrzli vrh, Brici na desni breg Soče v Volčanske Rute. Kakih 300 m pod vrhom Mrzlega vrha so v kaverni iz prve vojne imeli poslej Tolminci svojo bazo.

Na Mrzli vrh so prihajali tudi novi fantje in dve dekleti, ki jih je zbral na Planoti in v Baški grapi Andrej Brovč - Janko Baški ali Tarzan, Podbregarški, prvi organizator OF v Baški grapi, sekretar okrožnega komiteja KPS za Baško grapo in Cerkljansko, rojen 1909 na Koritnici. Ti borci so novembra postali člani 4. čete, Baške, 2. bataljona Soškega odreda, ki je imela tabor v Kneških Prodih. Število partizanov Tolminske čete se je tako povečalo, da je na začetku oktobra prerasla v Tolminski bataljon s tremi četami, Briško, Tolminsko in Bovško. Čez mesec dni je ta bataljon postal 2. bataljon, Tolminski, nove partizanske enote na Primorskem - Soškega odreda.

Oktobra se je partizanom na Mrzlem vrhu pridružil Franc Šavli - Medved. Obletnico oktobrske revolucije so partizani Tolminske čete iz tabora na Mrzlem vrhu praznovali z napadom 6. novembra, pod vodstvom Janeza Tavčarja - Marolta, na skupino štirih finančnih stražnikov in dveh obmejnih stražnikov v Pologu, na pol poti med Zatolminom in Zastenarjem, v kraju Globočen (Zagreben). Padel je en financar, ranjeni so bili en financar in dva obmejna stražnika. Pod vodstvom Janka Kofola - Tineta z brado in Emila Fi-

lipčiča - Batjuške so 22. novembra napadli oskrbovalno skupino, pratež, devetih italijanskih vojakov v bližini planine Lom. Italijanski vojaki so vodili mule, natovorjene s hrano za posadko na Krikovem vrhu. Italijansko poročilo navaja dva težko ranjena vojaka, ki sta za posledicami ran umrla, tri lažje ranjene in eno ubito mulo. Po tem napadu so Italijani zapustili postojanke pod Kukom.

Na začetku novembra je na Tolminsko prispel del borcev 94-članskega Loškega odreda, ki je 20. oktobra prišel na Primorsko in se razdelil po bataljonih Soškega odreda. Ti borci so okrepili tudi Tolminski bataljon. Z Mrzlega vrha je skupina 20 partizanov kot 3. četa, imenovana Bovška, v prvi polovici novembra odšla na Bovško in tam skupno s predhodniki spočetka delovala predvsem politično in organizacijsko.

6. decembra 1942 je šel v partizane prvi partizan iz Tolmina Viktor Manfreda - Tarzan, rojen 27. junija 1923, mizar, Brečkov, 25. decembra sta mu sledila njegov brat Milan Jožef, rojen 11. novembra 1925 v Tolminu, padel junija 1943 kot borec Gubčeve brigade v Suhi krajini, in Franci Gregorčič, Blekov. 27. decembra 1942 je prišlo v partizane še pet zatolminskih fantov: tretji Miškov brat Anton - Vasilij, rojen 8. decembra 1924, Jože (Ivan, Janez) Rutar - Krn ali Kvirin, rojen 4. 12. 1923 v Zatolminu, oba padla 9. oktobra 1943 kot kurirja nad Zatolminom; Stanko Rutar - Živko, rojen 10. 11. 1923 v Zatolminu, 26. aprila 1943 padel na planini Golobar, Izidor Stres - Silvo, rojen 12. 5. 1925 v Borjani, Milan - Branko, rojen na Slapu, zaposlen kot mesarski pomočnik pri Ivanu Kraglju, Petrinu v Zatolminu. V začetku leta 1943 je bilo med partizani iz Zatolmina že deset borcev. V januarju, predvsem pa 2. februarja, je bil množični odhod Zatolmincev v partizane (17). S partizani jih je povezal Andrej Tuta - Jež iz Zatolmina in jih peljal v Čažov senik nad Zatolmin, kjer so jih sprejeli Mirko Skočir - Miško, Franc Šavli - Medved, Tone Knapič - Lojze, Janko Manfreda - Savo in Alojz, Slavko Bombač - Boris kot poveljnik čete (17, 59, 60, 67).

Zbiranje raznega materiala za partizane po odhodu italijanske vojske iz Tolmina in odvoz tega z Devetakovimi avtobusmi

Po kapitulaciji Italije je Henrik Hrast iz Bovca, ki je delal kot šofer pri Devetakovih od leta 1921, peljal orožje, opremo, prehrambene artikle in drugo opremo razoroženih italijanskih vojakov iz kasarn v Tolminu in Poljubinju skozi Zatolmin proti dolini Polog. Z manjšim avtobusom je sprva peljal do Kotla, kjer je lahko obrnil, potem pa z večjim avtobusom le do cerkve sv. Petra nad vasjo, saj naprej zaradi ozke ceste ni bilo mogoče. Tam so material shranili v začasnem skladišču, ki je bilo postavljeno v gozdu za cerkvijo, imenovanem Dragarjev kras, in na podstrešju cerkve. Na podstrešje cerkve so prišli tako, da so odkrili del strehe na njeni zadnji strani. To skladišče je do konca vojne upravljal Alojz Leban - Žiži, rojen 21. junija 1906 v Zatolminu. Od tam so ta material kasneje prepeljali z vozovi, vozički ali pa znosili še približno 4 kilometre do skrivnega skladišča pod cesto pri Aredovi senožeti za Kotlom, pri Mokricah, nekaj pa tudi v Polog na planino Srednjica, kjer je bila zapuščena italijanska kasarna. Iz kasarne so ga v nekaj dneh odnesli naprej (11, 17).

Skladišče, baraka za Kotlom, je bilo zgrajeno že maja 1943. V njem sta se največ zadrževala Mirko Skočir - Miško in Franc Brešan - Orel. V baraki je bil najprej le ciklostil; tu je delovala tiskarna, tehnika, kasneje imenovana tehnika Krn. Ko so tehniko preselili, so v baraki uredili skladišče hrane za partizansko sanitetno postajo pod Ozidjem. To skladišče hrane je bilo prej v Gugalovem seniku v Zaplatišču, pobočju nad vasjo Gabrje, med Mrzlim in Vodil vrhom. Junija in julija 1943 so dolino Tolminke preiskovali italijanski vojaki, a skladišča niso našli. 15. julija so našli sanitetno postajo in jo zažgali. Barako so našli Nemci šele aprila 1944 (17, 63).

V skladišču za Kotlom je bilo po kapitulaciji Italije toliko opreme in prehrambenih artiklov, da so se iz njega do odkritja aprila 1944 oskrbovali partizanske enote, ki so prihajale na območje Čadrga ali v planine nad Zatolminom. Orožje in vojaško opremo so takoj predali partizanom, prehrano pa postopoma za potrebe enot, sanitetne postaje, tehnike. V baraki, velikosti kakih 5 x 3,5 m, je bilo prostora le za tri pograde, ves ostali prostor je bil do vrha zapolnjen z rižem, testeninami, moko, oljem, slanino, parmezanom, prepečencem ipd. Na pogradih so spali trije upravljalci skladišča: vodja Anton Klinkon, rojen 13. junija 1923, Kramar iz Zatolmina, Andrej Kavčič - Kovač in njegov sin Ivan, Janez Kavčič. Skladišče je obstajalo, dokler ga niso odkrili Nemci, domnevno po informaciji Ivana Košute, Martinčka iz Zatolmina, ki je tam okoli pripravljal prekle za fižol in odkril barako. Preden so jo zažgali, so Nemci iz nje odnesli še ostalo prehrano, ki je ni bilo malo. Klinkon jih je pravočasno opazil in ušel po dolini Tolminke navzgor. Niso ga zadeli, čeprav so za njim metali ročne bombe in streljali. Kavčiča sta barako zapustila že prej, 2. februarja 1944, ko sta odšla nad Polog, nad zaselek Javorca, kjer so v na novo zgrajenih barakah začeli delovati okrajni organi OF in Okrajni komite KPS za Tolminsko (10, 17).

Devetakov šofer, Henrik Hrast, rojen 24. februarja 1899 v Bovcu, je vedel, da so v Tolmin že prišli Nemci, saj je iz kasarne zadnjikrat odpeljal tik pred njihovim prihodom, zato je avtobus pustil kar pri cerkvi nad Zatolminom, da so ga aktivisti praznili, in odšel v partizane. Postal je kurir kurirske postaje P 23 na Mrzlem vrhu, kasneje zaradi poškodovane noge kuhar. Po avtobus je čez nekaj dni odšel drug Devetakov šofer, Slavko Gruden, in ga pripeljal v Tolmin. Slavka Grudna, Pikatoncovega iz Tolmina, so Nemci tako zastrašili, da je kmalu po tem dogodku odšel v Gorico, se tam prikril do konca vojne in se ni več vrnil v Tolmin (17, 33).

Devetakovi avtobusi

Vožnja z vlakom namesto s kočijo v Gorico je po letu 1906 pomnila, da se je Gorica približala gornjemu Posočju. Če je prevoz potnikov s kočijo in konji iz Tolmina do Gorice prej trajal 11 ur in stal 5 kron, je sedaj vlak to razdaljo prepeljal v dobri uri za eno krono in 8 vinarjev, za študente celo za polovično ceno.

Devetakovi sprva niso uspeli pridobiti koncesije za vožnjo s konjsko vleko na železniško postajo Sv. Lucija. V Tolminu jo je dobil gostilničar Andrej Presl, Kranjc (2). Kupili so sicer večjo kočijo v dolžini voza, ki so jo imenovali giardinjera (žardinjera) in v kateri je bilo 10 sedežev in še nekaj stojишč. Že maja 1911 je »Avtomobilno poštno podjetje A. Devetak (in) nasledniki in Leopold Jonko« kupilo na Dunaju avtobus, »omnibus«, z oznako K 126, z 18 sedeži, vmes so bila stojišča. S prihodom avtobusa so postopoma odpadli vsi drugi prevozi na železniško postajo. Avtobus so pripeljali z vlakom, vozil ga je Toni iz Drežnice. Edina svetilka, ki jo je vozilo imelo, je bila na petrolej. Z njim je vozil od železniške postaje proti Kobaridu in Bovcu. Slastnik podjetja je bil cesarsko-kraljevi poštar v Bovcu, Leopold Jonko, ki je poleti prevzel pošto tudi čez Predel do Trbiža. Avtobus je imel zadnje kolo še železno in dva razreda za potnike. Med vožnjo je zaradi tresenja povzročal tak hrup, da so ga prebivalci vasi, skozi katere je vozil, slišali že od daleč in so se ga nekaj časa bali in sovražili. Poln ni zmogel trnovskega klanca, zato so morali potniki večkrat nekaj sto metrov prepešačiti.

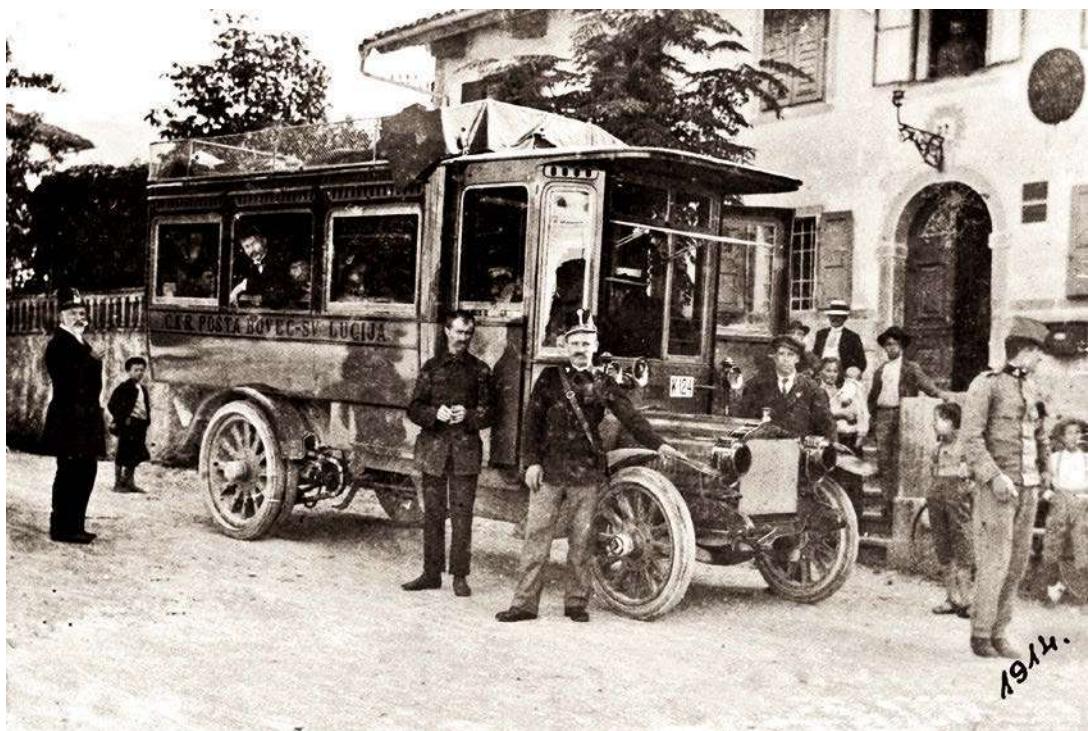
Novembra istega leta je podjetje kupilo močnejši avtobus z oznako K 124, ki je imel prednje luči na karbid in zadnja kolesa oblečena s trdo gumo. Avtobusa sta vozila med železniško postajo Sv. Lucija in Bovcem, in sicer tako, da je enkrat na dan en avtobus odpeljal iz Bovca, drugi pa od železniške postaje v Bovec. Potem so oblekli tudi zadnja kolesa K 126 z gumo, K 124 pa

- ★ Zoran Sovdat pred avtobusom znamke Alfa Romeo s pogonom na lesni plin med drugo vojno

uporabljali tudi za druge daljše relacije. Šoferja sta bila Furlan Toni Špangero iz Gorice in Anton Vogrič, kovač, Tonacov iz Tolmina (7). K 124 sta pripeljala z Dunaja v Tolmin čez Predel. Prvi avtobus, K 126, je Devetak leta 1914 prodal v Italijo, drugega so med prvo vojno vojaške oblasti mobilizirale za prevoz ranjencev s fronte pri Mostu na Soči skozi Bačo pri Modreju do železniške postaje Podmelec, od koder so ranjence vozili v razna avstrijska mesta, ali pa je vozil proti Cerknemu.

Avtobus je bil slabo vzdrževan. Poln ranjencev je leta 1917, tik pred prebojem pri Kobaridu, stal pri kmetiji Fšk (Fəžk, Fəžik) v Idriji pri Bači, kjer je šofer Anton Vogrič popravljal nekaj pod njim. Italijanska artilerijska granata ga je zadela v sredino prednje strani. Ubilo je 16 ranjencev, ranjenih je bilo 30 avstrijskih vojakov, ki so bili v avtobusu ali ob njem. Huje ranjen v nogu je bil tudi šofer, a je preživel (7, 11). Granata ni poškodovala motorja, zato so razbi-

Servizi Automobilistici
Eredi Devetak - Colmino

Servizio corriere: Stazione ferroviaria Colmino, Caporetto - Viaggi di piacere - Escursioni ai campi di battaglia - Progetti dettagliati e preventivi di spesa anche per numerose comitive Garage - Officina meccanica. / / /

- ★ Devetakov avtobus K 124
- ★ Reklamni oglas družbe Devetak leta 1926 v lokalni turistični brošuri, v kateri ponuja prevoze z železniške postaje do Tolmina in Kobarida, prevoze po naročilu, izlete na mesta spopadov iz prve vojne, preglede vozil, garažiranje in popravila.

tino lahko po vojni obnovili tolminski obrtniki: kolar Ivan Rutar, klepar Teodor Tuta, sedlar Anton Brenčič, mizar Karel Fon. Obnovljeni avtobus je vozil od železniške postaje do Kobarida, saj je za vožnjo do Bovca in Čedada dobilo koncesijo furlansko podjetje Rosina (2). Devetakova Marija je postopoma kupila še več avtobusov, tako da je imela vedno vsaj štiri. Prvotne hleve za konje v bližini hiše je spremenila v garaže in delavnico za popravila avtomobilov (2). Tudi v Kobaridu pri Gorenjsku je imela v najemu garažo za avtobus.

Marija je imela s prevozništvom precej dela. Dobiti je morala zveste in vestne šoferje, obenem pa imeti korektne odnose z oblastjo. To ni bilo vedno mogoče, saj je doživljala marsikatere pritiske in zahteve. Tako so 20. avgusta 1922, ko se je po Italiji krepila fašistična stranka in so nastajale njene krajevne organizacije »fašiji« tudi v Posočju, kobariški člani fašija prisilili šoferja Dora Korena, da je njene člane peljal v Kanal. Ker se je začelo pogosto dogajati, da so člani fašistične stranke šli iz enega kraja v drugega in tam razgrajali, ustrahovali nasprotnike in tudi poškodovali njihovo imovino, je notranje ministrstvo nekaj dni pred 20. avgustom poslalo po državi stroga navodila za preprečitev zbiranja in premikanja fašističnih skupin, škvadrov, iz ene pokrajine v drugo, oziroma iz enega v drugi kraj. Poleg denarne kazni, zapora, zaplembe prevoznega sredstva je bil zagrožen odvzem koncesije in dovoljenj lastnikom. Fašizem še ni bil dovolj močan, Mussolini je postal ministrski predsednik šele 28. oktobra, da bi oblast tako dejanje spregledala, in Mariji so zaplenili avtobus. Morala je s tožbo dokazovati, da so šoferja v ta prevoz prisilili. Ne vemo, kako se je zadeva razpletla in kako je dobila vrnjen avtobus (37).

Ker v Posočju ni našla primernih šoferjev, je med šoferji imela tudi Madžara po priimku Takač, Tacacs (42). Poštno dejavnost je organizirala v »Poštnem avtomobilnem podjetju Kobarid - Sv. Lucija« (železniška postaja), ostalo dejavnost pa v tvrdki »A. Devetak dedič Tolmin«. Pojavljala se je tudi konkurenca, ki je hotela svoj delež pri prevozih v Posočju. Najbolj je bilo uspešno podjetje Ing. F. Ribi & c., ki je leta 1928 dobilo dovoljenje za vožnje na relaciji Gorica–Kobarid–Trbiž. Med Idrijo, Sv. Lucijo in Gorico je do kapitulacije Italije vozilo podjetje Giannesini iz Idrije. Zaradi domnevnih nepravilnosti pri poslovanju je bila deležna pogostih prijav pri inšpektoratu Ministrstva za komunikacije v Trstu. Občina Tolmin je morala poročati, da teh nepravilnosti ni in da podjetje posluje v skladu z navodili. V avtomehanični delavnici je podjetje popravljalo svoje in druge avtomobile, ki jih je bilo v Občini Tolmin malo. V letu 1927 je občina zabeležila le osem registracij. Zanimivo je, da je italijanska oblast 1935. leta Železniško postajo Sv. Lucija preimenovala v Železniško postajo Tolmin (45).

Marija Devetak je leta 1938 in 1939 dala predelati dva avtobusa na pogon na lesni plin, saj se je zaradi italijanskih vojn in ukrepov Društva narodov proti Italiji čutilo pomanjkanje nafte oz. petroleja. Da ju je lahko prede-

- ★ Devetakov avtobus med obema vojnama na Mostu na Soči
- ★ Eden izmed avtobusov po prvi svetovni vojni

★

Žig avtomobilnega poštnega podjetja A. Devetak nasl. in Leopold Jonko

lala, je morala poceni prodati dva avtobusa s pogonom na nafto. Najboljše go-rivo za ta avtobusa so bila več let stara suha lipova drva. En avtobus je po pri-hodu Nemcev nekaj časa še vozil po voznem redu, potem pa so mu določili nov namen. Nemci so uporabljali Devetakov avtobus za vožnjo na relaciji Tol-min–Volče–Ušnik–Most na Soči–Prapetno–Tolmin in prevažali predvsem delavce za svojo vojaško delovno organizacijo Todt, ki je gradila med sotoč-jem Soče in Tolminke ter Doljami obrambne utrdbe, čistila objekte prve voj-ne, zarast okoli cest in železnice ipd. Utrdbe naj bi bile del strateške priprave, ki bi omogočila Nemcem oblikovanje obrambne črte po umiku iz Italije; kas-neje se je pokazalo, da je šlo bolj za zaposlitev in kontrolo prebivalstva. Za-posleni so dobivali hrano, obleko in obutev, kar je v veliki meri šlo partiza-nom (9). Avtobus je bil do vojne že dokaj izrabljen, vendar je še deloval. Od le-ta 1939 ga je vozil Tolminec Zoran Sovdat, Kosmač, za sprevodnika pa je bil njegov brat Franc. Za varovanje je poleg šoferja vedno sedel nemški vojak. Drug Marijin avtobus je domnevno vozil na relaciji Dolenja Trebuša–Cerkno v letu 1943, v obdobju, ko je bilo Cerkno center osvobojenega ozemlja. Avto-bus prepoznamo z edine slike tega avtobusa, ki jo hrani muzej v Cernem. Ljudje so ga imenovali Čuk. Po nemški ofenzivi in zasedbi Cernega so ga Nemci uničili v Novakih.

Član skupine VOS, Marjan Pavletič, rojen 22. oktobra 1922, je na doma-čiji pri Miklavcu v Volčanskih Rutih od poveljnika 2. bataljona 2. brigade VOS Radka Kovačiča iz Idrije pri Bači, proti koncu decembra 1944 dobil nalog, da avtobus onesposobi. Razširile so se govorice, da bodo Nemci uporabljali av-tobus tudi za daljše vožnje čez Predel za prevoz vojakov in njihov morebitni umik, kar so hoteli partizani preprečiti. Skupaj s partizanom Cirilom Dugar-jem iz Srednjega sta s Pavletičem šla do Volč in na ovinku pri Jugu, po doma-če pri Mesarju, postavila zasedo tako, da bi Dugar ustavil avtobus, Pavletič pa

s strelov ubil Nemca. Ta dan na avtobusu ni bilo Nemca, zato sta po ustaviti avtobusa, v katerem je bilo kakih deset potnikov, sedla vanj in ukazala šoferju, naj pelje skozi Čiginj do odcepa za zaselek Oblast in po kolovozu mimo prve kmetije. Tu so se pravkar pripravljali, da bodo klali prašiča, položili so ga že na stol. Klavci so od presenečenja, ker so videli avtobus, prašiča izpustili, da je zbežal nazaj v hlev. Pavletič je odločil, da je avtobus dovolj daleč, da se lahko ustavi. Potnikom je naročil, naj z bližnje njive prinesejo vsak en snop koruzovine, siršče, in jih spustil proti Ušniku. Z Dugarjem sta s koruzovino obložila avtobus in ga zažgala. Šoferja in sprevodnika sta odpeljala s seboj na zaslisanje. Kurir ju je spremjal iz Rutov na Kambreško, kjer so Zorana Sovdata po razgovoru s predstavnikom OZNE spustili domov, Franc Sovdat pa je ostal v partizanih. Kmalu po požigu so na Oblast prišli Nemci, a niso mogli storiti ničesar, saj je avtobus že pogorel (32). Zanimivo je, da je lastnica Marija Devetak 4. aprila 1945 avtobus spravila v Tolmin in ga nameravala po vojni spet usposobiti za vožnjo. Do tega časa so ga domačini odrinili s poti, da so lahko hodili mimo. Delavci so na delo za organizacijo Todt morali hoditi peš, kar je upočasnilo dela in s tem nemške načrte.

Po vojni je nastopil nov, drugačen čas. Devetakov avtobus, tudi če bi ga obnovili, ne bi več ustrezal času. Tudi obnova bi bila težka, saj je primanjkovalo ustreznega materiala; uporabljati so začeli modernejša vozila. Začela je delovati delavnica, kasneje podjetje imenovano Avtoprevoz, ki je pridobilo prva vozila iz vojnega plena in iz zavezniške okupacijske cone A. Prevozi oseb so večinoma potekali z zaplenjenimi kamioni. Marija je ostanke avtobusa prepustila novemu podjetju, neuporabni deli pa so končali kot staro železo. Garaže in sobe za šoferje nad njimi je Marija po letu 1950 dala v najem Zdravstvenemu domu; leta 1959 so bile nacionalizirane z odločbo Okrajnega ljudskega odbora (OLO) Gorica (44).

Viri in literatura:

1. Družinski list družine Devetak, izdala župnija Tolmin 1930, fotokopija v hrambi Združenja za vrednote NOB Bovec, Kobarid, Tolmin in vpisi v knjigi rojstev iste župnije
2. Rutar, Marija: Tolminska je pesem, Tolmin 2000
3. Filli, Marta, zapis o družini Devetak, rokopis, kopija v hrambi pri Združenju za vrednote NOB Bovec, Kobarid, Tolmin in izjava avtorju
4. Več avtorjev: Zbornik Vzgojno - varstvenega zavoda (VVZ) Ilke Devetak Bignami Tolmin, 2002
5. Nagrobnik družine Devetak na tolminskem pokopališču
6. Leban, Mirko, Zatolmin: izjava avtorju
7. Vidič, Jože: Dragocena stara slika prvih poštnih avtobusov na Tolminskem, Primorske novice 1966
8. Tuta, Slavko: Cena za svobodo, Gorica, 1999
9. Riedel, Helena, rojena Devetak, Limbuš: pisna izjava, življenjepis iz leta 1986 in razgovor z avtorjem
10. Kavčič, Ivan, Janez, Zatolmin - Tolmin: izjava avtorju
11. Tolminski muzej, topografija NOB, škale 1, 2, 3,
12. Srebot Rejec, Tatjana: Partija in tigrovci, Ljubljana 2006
13. Črnugelj, Franc - Zorko: Na zahodnih mejah 1, 2, 3, Ljubljana, 1986, 1993, 2000
14. Internet: www.Salussoola.net/salussolesi/RicardoBignami.html, avtor zapisa Felice Oddone, 13. april 2009
15. Internet: forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=31662, 13. april 2009
16. Šavli, Sonja, Nada in Franc: Franc Šavli - Medved, Tolmin, 2003
17. Pokrajinski arhiv Nova Gorica: Kronika vasi Zatolmin med NOB
18. Primorski slovenski biografski leksikon
19. Subac, Giulio: Cent'anni d'insegnamento commerciale: la sezione commerciale della i.r. Accademia di commercio e nautica di Trieste, 4 novembre 1817 - 4 novembre 1917, Trieste 1917
20. Scotti, Giacomo: I Disertori. Le scelte dei militari italiani sul fronte jugoslavo prima dell'8 settembre, Ugo Mursia Editore 2011, stran 62
21. Viazzi, Luciano: Masini, l'anticonformista
22. Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji (v nadaljevanju DLRS) knjiga 5/179, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978
23. DLRS knjiga 7/31 in 7/36, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1988
24. DLRS knjiga 7/57, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1988
25. Arhiv Slovenije, AS 1483 fond CK VOS
26. Rutar, Marija: Misli ob ruševinah stare tolminske šole, Potresni zbornik, Tolmin 1980
27. DLRS knjiga 5/133, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978
28. Beltram Šavli, Nada, Šempeter pri Gorici: izjava avtorju
29. Gabršček, Andrej: Goriški Slovenci I, Ljubljana 1932
30. Tuma, Henrik: Iz mojega življenja, Ljubljana 1937
31. Jan, Maks, Tolmin: izjava avtorju
32. Pavletič, Marjan, Tolmin: izjava avtorju
33. Klinkon, Marica, Pikanonceva, Tolmin: izjava avtorju
34. Kavčič, Bogomil: Kronika Tolmina med NOB, Pokrajinski arhiv Nova Gorica,
35. Pagon, Andrej - Ogarev: Osvoboditev Tolmina dne 30. aprila 1945, Tolminski zbornik 1975
36. Gabršček, Andrej: Goriški Slovenci II, Ljubljana 1932
37. Sedmak, Drago: Goriška med vojnama, Slovenci in fašizem na Goriškem 1920 - 1926, Gorica 2009, stran 78, 79
38. Kronika, zapis dogodkov iz časa okupacije in NOB v vasi Zatolmin, uredila Marija Šavli - Tatjana oktobra 1983, kopija tipkopisa pri Združenju borcev za vrednote NOB Bovec, Kobarid, Tolmin

- 39.** Juriševič, Fran: S pošto skozi preteklost slovenskega Primorja in Istre, Koper 1981
- 40.** Soča, 6. junij 1903, št. 45
- 41.** Vidrih Lavrenčič, Liljana: Po sledeh starih poti, razstava dokumentov tolminskega cestnega odbora 1869 - 1923, Nova Gorica 1993
- 42.** Več avtorjev: Stoletje planinstva na Tolminskem, Tolmin 1996
- 43.** Več avtorjev: Kobariško berilo. Zgodbe, pričevanja, poezija, proza, Gorica 2011, stran 65
- 44.** Sklep o dedovanju po Mariji Devetak, Okrajno sodišče v Tolminu dn. št. 25/65 v zvezi z O 3/63 - 8
- 45.** Občina Tolmin 1920 -1945, Pokrajinski arhiv Nova Gorica
- 46.** Černilogar, Alenka, Tolmin: izjava avtorju
- 47.** Tuma, Henrik: Zgodovina tolminske Čitalnice od 1862 naprej, Soča 20. januar 1906
- 48.** Marušič, Branko: Doktor Karel Lavrič (1818-1876) in njegova doba, Ljubljana 2016
- 49.** Izjava Albina Kovača, ki jo je zabeležila A. Štucin 1967, osebna mapa, Pokrajinski arhiv Nova Gorica
- 50.** Zupanc, Ciril: Zapadno-primorsko okrožje, Nova Gorica, Tolmin 1973
- 51.** Rutar, Simon: Zgodovina Tolminskega, ponatis, Nova Gorica 1994
- 52.** Rutar, Ivan: Večne misli spremeljevalke, Kobarid - Poljubinj 2004
- 53.** Soča, 24. januar 1906
- 54.** Več avtorjev: Domovina, kje si; zbornik ob 100 letnici rojstva Alberta Rejca, Gorica 1998
- 55.** Šorli, Tatjana, Tolmin: izjava avtorju
- 56.** Filipič, France: Slovenci v Mauthausnu, Ljubljana 1998
- 57.** Komisija za bivše politične zapornike, internance in izgnance pri RO ZZB NOV Slovenije (republiški odbor Zvezze Združenj borcev narodnoosvobodilne vojne): Primorci v Auschwitzu, Portorož 1988
- 58.** Šavli, Andrej: Rodbina, Laštarji iz Tolmina in Ušnika; rokopis, Krog pri M. Soboti 1938
- 59.** Jan, Stane: Gradivo za monografijo Severnoprimskega odreda, rokopis v hrambi Združenja borcev za vrednote NOB Bovec, Kobarid, Tolmin
- 60.** Hočvar, Jože: Prvi primorski partizanski bataljon Simona Gregorčiča, Primorski partizani 1941-1942, Nova Gorica, Koper 2002
- 61.** Vokko, Andrej: »Staré« podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Goriškem v letih 1885 - 1918, Goriški letnik 6/1979
- 62.** Štrukelj, Alfonz: Kronika Rokodelskega bralnega društva, Tolminski muzej, osebni arhiv Alojza Štruklja
- 63.** Peterka, Jelka, Uršič, Rok: Čas človečnosti, Tolmin 2016
- 64.** Filli, Marta: Alojz Carli - Lukovič in njegov spis »Tolmin kot kraj in okraj«, Tolminski zbornik 1975
- 65.** Rankovič, Valeska, Tolmin: izjava avtorju
- 66.** Slovenke v NOB, 1. knjiga, Zbornik dokumentov, člankov in spominov, Ljubljana 1970
- 67.** Franc, Hvala - Peter: Spomini na partizanski čas, Nova Gorica 1994
- 68.** Internet, Wikipedia, 15. november 2017
- 69.** Topografija NOB Avško, Avšje, Avče, Pokrajinski arhiv Nova Gorica
- 70.** Devetak, Robert: Društveno življenje na Kanalskem v času Avstro-Ogrske, Nova Gorica 2016
- 71.** Ročni kažipot po Goriškem in Gradiščanskem za leto 1894, posebna letna izdaja časopisa Soča
- 72.** Soča 29. januar 1897
- 73.** Marušič, Branko: Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848-1899, Nova Gorica 2005
- 74.** Časopis Soča 9. marec 1883
- 75.** Melik, Vasilij: Volitve na Slovenskem 1861-1918, Ljubljana 1965
- 76.** Miklavčič Brezigar, Ilka: Občina Tolmin, Ljubljana 1996 (etnološka topografija slovenskega etičnega prostora, 20. stoletje)
- 77.** Jean-Paul, Bled: Franc Jožef, Ljubljana 1990
- 78.** Zapisnik o zaslišanju Antona Manfreda in Janka Manfreda - Sava zaradi priznanja pokojninske dobe leta 1976, kopija v hrambi pri Združenju borcev za vrednote NOB Bovec, Kobarid, Tolmin
- 79.** Več avtorjev: Osnovna šola na Slovenskem 1869 - 1969, Ljubljana 1970, prva knjiga
- 80.** Pokrajinski arhiv Nova Gorica: priče-

- vanje Kristjana Bavdeža iz Kanala, fond 1014, škatla 10, mapa 4
- 81.** Uradno glasilo Občin Ajdovščina, Nova Gorica, Tolmin, št. 9. 31.12.1992
- 82.** Žagar, Vojko: Tolminske sirarstvo tisočletna kultura, Tolmin 2017, stran 194 in 218
- 83.** Vidic, Jože: Zločin pri Lenartu, Ljubljana 1973
- 84.** Ferenc, Tone: Primorska pred vseljudsko vstajo, Ljubljana 1983, stran 282, 283
- 85.** DLRS knjiga 7/141, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1988
- 86.** DLRS knjiga 5/74, 5/131, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978
- 87.** Arhiv Slovenije, AS 1638/1, 532/I-IV, tudi DLRS 5/146, Partizanska knjiga, Ljubljana, 1978
- 88.** Zbornik dokumentov in podatkov o NOV jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 5/73, Borbe v Sloveniji 1943, Ljubljana, 1960
- 89.** Arhiv Slovenije, fascikel 218/II-8, poročilo Tolminske čete dne 18. oktobra 1942

Fotografije:

- osebni arhiv Roka Uršiča, Tolmin: stran 26, 27;
- osebni arhiv Mirka Lebana, Zatolmin: strani 31, 32, 34 spodaj, 39, 44, 57, 59, 60;
- arhiv Združenja borcev za vrednote NOV Bovec, Kobarid, Tolmin: stran 75;
- Tolminski muzej: naslovница, strani 17, 27 zgoraj, 28, 29, 33 zgoraj, 34 zgoraj, 37, 48;
- osebni arhiv Božene Klinkon, Prapetno: strani 43 in 67;
- osebni arhiv Nade Šavli Beltram, Šempeter pri Gorici: stran 63;
- osebni arhiv Tatjane Božič, Tolmin: stran 66;
- osebni arhiv Helene Riedl, Limbuš: stran 73;
- osebni arhiv Nine Verbič, Vrhnik: stran 11 zgoraj;
- osebni arhiv Ljuba Hrasta, Bovec: strani 88 in 90;
- foto Červ: stran 14;
- osebni arhiv Štefanije Manfreda, Tolmin: stran 80;
- Blaž Jereb: 45 in zadnja stran ovitka;
- osebni arhiv Jordana Sovdata, Tolmin: stran 87;
- ostale fotografije so iz javnih objav.
- na naslovni strani je fotografija doprsnege kipa Ilke Devetak Bignami neznanega italijanskega avtorja, ki ga hrani Tolminski muzej.
- na zadnji strani je fotografija nagrobnika družine Devetak na tolminskem pokopališču. Na njem je napisana tudi Ilka Devetak Bignami, čeprav njenih ostankov ni v grobu, saj je bila sežgana v krematoriju v Auschwitzu.

---

*Publikacija je nastala s pomočjo Občine Tolmin
pod župovanjem Uroša Brežana.*

Rok Uršič:

ILKA DEVETAK BIGNAMI IN NJEN ČAS

Izdajatelj in založnik:

Združenje borcev za vrednote NOB Bovec, Kobarid, Tolmin
Prešernova ulica 2, 5220 Tolmin

Lektoriranje: Antonija Zorjan

Oblikovanje: Blaž Jereb

Postavitev, priprava in tisk: Gaya d.o.o.

Naklada: 300 izvodov

Prva izdaja, prvi natis
(ni v redni prodaji)

Tolmin, 2018

RODBINA DEVETAK

JOSIP DEVETAK KAROLA DEVETAK
ROJEN 5.3.1825 ROJ. I. OPREKA
UMRLE 22.4.1899 ROJENA 7.11.1822
UMRLA 3.4.1883

ANTON DEVETAK ILKA DEVETAK
ROJEN 12.6.1859 ROJ. IVANČIĆ
UMRLE 4.4.1905 ROJENA 17.1.1871
UMRLA 2.6.1929

JOSIP DEVETAK
ROJEN 8.2.1805
UMRLE 19.2.1895

LENKA DEVETAK DANILO DEVETAK
ROJENA 29.4.1878 ROJ. 20.8.1891
UMRLA 15.1.1930 PAPEL 10.10.1916

ILKA BIGNAMI DEVETAK MARIJA DEVETAK
17.6.1896 - AVŠIVIC 16.12.1944 7.7.1893 - 7.1.1963
JOSEFINE HOLZER
21.3.1857 - 8.11.1939

JOSIP DEVETAK
8.2.1886 - 26.7.1969

